

TIMIȘOARA ȘI BĂILE HERCULANE ÎN JURNALELE DE CĂLĂTORIE DIN 1807 ȘI 1817 ALE ÎMPĂRATULUI FRANCISC I AL AUSTRIEI

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Francisc I, împăratul Austriei, Timișoara, Băile Herculan, canalul Bega, băile termale.

Keywords: Francis I, Emperor of Austria, Timișoara (Temeswar), Băile Herculan (Herkulesbad), Bega channel, thermal baths.

Timișoara and Băile Herculan in the travel journals from 1807 and 1817 of Francis I, Emperor of Austria

(Abstract)

On May 4th and 5th 1807 Emperor Francis Ist of Austria along with Archduke Charles, commander in chief of the army, visited Timișoara (*Temeswar*) in order to inspect the town and fortress. In our opinion, the main aim of the imperial visit was to explore the recess possibilities in case of a new war with imperial France. Similar to his uncle, the late Emperor Joseph II, Francis kept a journal (published in Appendix 1), in which he describes thoroughly, in dry words, almost as a bookkeeper, the buildings in the fortified city and the economic facilities in the suburbs. Emperor Francis paid a second visit to the Banat in autumn 1817. This time he was accompanied by his fourth and last one wife, Caroline Augusta von Wittelsbach. During his journey of more than three and a half months (they started from Vienna on July 14th 1817), the imperial couple visited Galitia, Bucovina, Transylvania, the Banat, Slavonia and Croatia. The voyage in 1817 was rather intended as an amusement trip offered by Francis to Caroline Augusta, a late wedding gift to his new wife, than an opportunity to perceive directly the problems in the imperial provinces he went through. In 1817, exactly as in 1807, the Emperor dictated his travel journal to a close friend, state minister count Ludwig von Bombelles. At Băile Herculan (*Herkulesbad*) the imperial couple spent only October 2nd and 3rd. As in 1807, the journal from 1817 reporting the stay in Băile Herculan (published in Appendix 2) proves the same accurate and dry way of describing the buildings, bath facilities and relics from the Roman times.

În 1806, la inițiativa arhiducelui Carol, generalisimul trupelor imperiale, susținută cu toată convingerea de contele Johann Philipp von Stadion, noul ministru de externe al Imperiului habsburgic, a fost inițiată o amplă reformă a armatei imperiale. Aceasta urmărea înainte de toate sporirea capacității de luptă a organismului militar prin înființarea unor unități teritoriale de apărare (*Landwehr*) și restructurarea regimentelor aparținând trupelor regulate. Motivele acestei reforme l-au constituit, pe de o parte înfrângerea armatelor habsburgice în 1804 de către trupele împăratului Napoleon, pe de altă parte colapsul militar al Prusiei – pe a cărei susținere Imperiul austriac conta mult – în confruntarea cu Franța imperială din vara anului 1806. În același timp, dorința de revanșă a Austriei, încurajată tot mai mult de partida din jurul contelui Stadion, care plănuia o

nouă confruntare cu Imperiul napoleonic, a dus la intensificarea pregătirilor militare, chiar dacă situația financiară a statului habsburgic era destul de precară. Sfătuit, fără îndoială, atât de arhiducele Carol cât și de contele Stadion, împăratul Francisc I¹ a socotit necesar, la rândul lui, să se pună la curent în mod nemijlocit cu diferite scenarii la care ar fi

¹ Francisc I de Habsburg-Lorena (12 februarie 1768, Florența – 2 martie 1835, Viena) era fiul arhiducelui Leopold (viitorul împărat Leopold al II-lea) și al Mariei Luiza de Bourbon-Spania. Tatăl său era frate cu împăratul Iosif al II-lea și unul din fiii împărătesei Mariei Tereza. Ca împărat romano-german, Francisc i-a urmat la tron tatălui său în 1792, iar din 1804, după dizolvarea Imperiului romano-german, a devenit împărat al Austriei și a domnit până la moartea sa în 1835. Pentru viața și activitatea lui Francisc I, vezi Hermann Günther Meynerth, *Kaiser Franz. Zur Geschichte seiner Regierung und seiner Zeit*, Viena (1872); A. J. Gross-Hoffinger, *Leben, Wirken und Tod des Kaisers Franz I.*, Viena (1915); Walther Tritsch, *Franz von Österreich, der Kaiser des „Gott erhalte“*, Leipzig (1937); Viktor Bibl, *Kaiser Franz. Der letzte römisch-deutsche Kaiser*, Leipzig-Viena (1937).

* Cercetător independent (București); e-mail: costinfenesan@yahoo.com

putut duce starea de război cu Franța. În acest context se înscrie prezența împăratului la Timișoara în zilele de 4 și 5 mai 1807². Generalisimul arhiduce Carol ajunsese acolo încă la 30 aprilie. De altfel prezența monarhului și a comandantului său militar suprem în capitala Banatului i-a fost cunoscută și cronicarului Nicolae Stoica de Hațeg³. Credem că unul din motivele vizitei lui Francisc I și a arhiducelui Carol în metropola bănățeană a fost evaluarea la fața locului a oportunităților oferite de oraș și cetate ca eventuale locuri de refugiu în cazul unui nou război cu Franța. De altfel, în 1809, după izbucnirea acestuia, la Timișoara a fost evacuată și păstrată în cazematele cetății o parte din arhiva Cancelariei Secrete de Stat (*geheime Staatskanzlei*) și o parte din Trezoreria imperială. Tot aici s-a refugiat arhiducesa Maria-Anna (1770–1809), sora mai mică a împăratului, numai că aceasta a murit subit la Neudorf, lângă Zăbrani, unde a și fost înmormântată⁴.

În timpul vizitei la Timișoara, împăratul Francisc și-a îndreptat atenția nu numai asupra edificiilor cu rosturi militare⁵, administrative, sanitare, școlare, culturale sau ecleziastice aflate *intra muros*, ci deopotrivă asupra stabilimentelor economice din suburbiile Iosefin și Fabric, precum și spre zona de divertisment de la Pădurea Verde. Descrierea foarte amănunțită a celor văzute de monarh cu acest prilej a fost realizată, la dictarea lui Francisc, de unul dintre însoțitorii săi. Vizita a început, în mod firesc, cu edificiile semnificative aflate în interiorul incintei orașului fortificat/cetății⁶. În mod cu totul surprinzător, din descrierea aproape cinematografică lipsește orice referire la

monumentele de for public (grupul statuar închinat Sf. Treimi, grupul statuar dedicat amintirii epidemiei de ciumă din 1738–1739). Altfel, jurnalul vizitei imperiale a înregistrat cât se poate de fidel și de sec ceea ce suveranul a constatat la mai bine de 15 edificii publice. Vizitând clădirea Seminarului teologic romano-catolic (fostul Colegiu al iezuiților) din actuala Piață Sf. Gheorghe, Francisc a aflat că acolo se formau ca preoți 32 de tineri, al căror număr urma să sporească la 45. Pe lângă parohia și biserica parohială romano-catolică funcționau o școală de desen, două școli normale și o școală de fete cu 36 de eleve. În cazul Arsenalului, care era adăpostit în Castelul Huniade din zilele noastre, împăratul a constatat că sala mare de arme de la primul etaj (cunoscută în prezent sub numele de *Sala Cavalerilor*) avea bolta crăpată. La Spitalul civil, „o clădire rece și umedă” – aceasta există și în prezent în perimetrul străzilor Mărășești, Corneliu Brediceanu, Sf. Ioan – Francisc a remarcat cu surprindere că, indiferent de afecțiunea de care sufereau bolnavii, aceștia erau ținuti fără a fi fost separați. Împăratul a fost la fel de surprins și de numărul mare al celor suferind de boli venerice. În schimb monarhul a constatat cu satisfacție că la Spitalul civil „paturile sunt curate și bune”, numai că atunci când numărul bolnavilor era prea mare, aceștia trebuiau să zacă și pe podea. Într-o aripă a spitalului funcționa o școală de desen cu circa 60 de elevi, ale căror lucrări s-au bucurat de aprecierea împăratului. Vizitând reședința călugărilor piariști (preluată de aceștia împreună cu mănăstirea de la călugării franciscani), Francisc a constatat că la Gimnaziul de aici opt călugări predau în șase încăperi de clasă joase și strâmte unui număr de 200 de tineri. Despre Spitalul militar – clădire existentă și în prezent în perimetrul străzilor Coriolan Brediceanu, Mărășești, Gheorghe Lazăr și Gheorghe Dima – suveranul a afirmat că „este unul dintre cele mai frumoase spitale pe care le-am văzut”, în care puteau fi îngrijiți 200 de bolnavi. La Primăria orașului – clădire existentă și în prezent în Piața Libertății – Francisc a constatat cu mulțumire că toate oficiile de aici funcționau în condiții bune, doar sala mare de la etaj fiind neîngrijită. Venitul anual al orașului se ridica la 100.000 de florini, cărora li se adăugau circa 500.000 de florini reprezentând fondul orfanal și depozitele. Vizitând teatrul, care se afla în clădirea fostei Primării răs-ciene (la întretăierea actualelor străzi Gheorghe Lazăr și Emanuil Ungureanu, pe locul în care

² Prezența lui Francisc I la Timișoara în mai 1807 este menționată de Johann Nepomuk Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvar*, Timișoara (1853), 91 și de Ludwig Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, partea I-a, Leipzig (1861), 311.

³ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. a II-a, ed. Damaschin Mioc, Timișoara (1981), 304: „În 30 aprilie în Temesvar fu prinț Carl; 4 mai fu însuși împăratul Franț în Temesvar.”

⁴ Costin Feneșan, Banatul în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1817), *Anuar 2009. Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina*, Zrenianin (2009), 76.

⁵ Cu privire la fortificația de la Timișoara, vezi Valeriu Capotescu, *Arhitectura militară bastionară în România*, vol. I: *Cetatea Timișoarei*, Timișoara (2008). Cu ocazia vizitei de la Timișoara, împăratului Francisc i-a fost înmănat un plan al cetății de acolo. Acest plan din 1807 se păstrează la Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Habsburgisch-lothringische Familienarchive*, Hofreisen, Karton 16, f. 191.

⁶ În legătură cu acestea vezi Mihai Opreș, *Timișoara: monografie urbanistică. Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, vol. I, Timișoara (2008) și

Mihai Opreș, Mihai Botescu, *Arhitectura istorică din Timișoara*, Timișoara (2014).

se ridică în prezent clădirea Colegiului german „Nikolaus Lenau”⁷, împăratul a remarcat scena mobilă, deplasată cu ajutorul unei „mașinării” și a lăudat în același timp marea afuență a publicului la spectacolele de teatru. Tot în clădirea teatrului mai funcționa o școală cu mai mult de 200 de elevi, suveranul constatând însă, desigur cu surprindere, că elevii români erau ceva mai vârstnici decât colegii lor, deoarece erau trimiși mai târziu la școală. Ajuns în Piața Unirii de azi, Francisc abia dacă a remarcat impunătorul Dom romano-catholic. În schimb suveranul a notat că tot în acea mare piață se construia clădirea Seminarului teologic ortodox, costurile estimate fiind de nu mai puțin de 21.000 de florini. Tot în Piața Unirii, Francisc a rămas impresionat profund de „clădirea splendidă” a Casei comitatului Timiș, fosta reședință a guvernatorilor civili ai Banatului imperial (în prezent în clădire funcționează Muzeul Național de Artă). Suveranul descrie în amănunțime întreaga clădire, dar remarcă în același timp cu nemulțumire condițiile cu totul inumane în care erau ținuți arestații deja condamnați, care se aflau în temnița de la subsol, „groaznic de rea, întunecată și aproape lipsită de aer.”⁸

În suburbia Iosefin împăratul a remarcat casele foarte frumoase care se înșiriau pe ambele maluri ale canalului Bega și deopotrivă mulțimea de vase care se aflau pe acesta dar nu navigau în amonte, spre cetate. Tot în Iosefin, Francisc a apreciat școala de educație ținută de Regimentul Gyulai, unde se aflau 39 de băieți, pregătiți probabil pentru cariera de subofițer. La vizitarea suburbiei Fabric, pe care a socotit-o drept „prost construită”, suveranul s-a arătat interesat de câteva obiective economice și deopotrivă de modul ingenios în care se desfășura descărcarea lemnului de construcție și de foc adus pe canalul Bega, cu plutele, de la Făget. Cu acest prilej a constatat că, pentru nevoile cetății și orașului, la Timișoara erau aduși în fiecare an 8.000–9.000 de stânjeni de lemn, care erau vânduți armatei la jumătate de preț față de acela pentru persoanele particulare. Francisc a rămas însă deosebit de impresionat de Braseria care funcționa încă din 1718. Într-o clădire mare înconjurată cu zid, în

două cazane se obțineau în fiecare an 400 de șarje de bere. Instalația de fiert rachiu cu 25 de cazane, căreia i se adăugau alte 5 cazane pentru redistilare, erau o sursă importantă de venit pentru Cămara Ungariei. Apa necesară procesului de producție era luată din Bega cu ajutorul unei roți duble cu găleți și adusă la instalații printr-o conductă. Suveranul a urmărit cu aceeași atenție modul în care funcționa moara pentru grâne aflată într-o clădire cu un etaj, în care era adăpostită instalația pusă în mișcare de mai multe perechi de boi cu ajutorul unor angrenaje ingenioase. În fine, Francisc s-a oprit să admire turnul de apă, construit inițial pe timpul guvernatorului Mercy și îmbunătățit substanțial prin lucrările din 1774. Cu ajutorul unei așa-numite mașini hidraulice, descrise de împărat în amănunțime, acest turn asigura aprovizionarea cetății și orașului Timișoara cu apă printr-o rețea extinsă de conducte⁹. Ajuns la Pădurea Verde, a cărei suprafață era estimată la 6.000 de iugăre (circa 10,5 hectare), care îi aparținea Cămarii Ungare dar fusese lăsată în folosință orașului Timișoara, împăratul a fost impresionat de casa de divertisment (*Lusthaus*), pe care a socotit-o cu mult mai mare decât cea din Praterul vienez, care îi era desigur bine cunoscută. Sala mare, pictată, aflată la primul etaj, cu balcoane spre exterior și încăperi alăturate pentru dans, era unul din locurile de divertisment favorite ale timișorenilor. Francisc I a revenit în Banat în toamna anului 1817. De această dată scopul vizitei era cu totul diferit față de cel al prezenței sale la Timișoara în 1807. Era, *mutatis mutandis*, un cadou de nuntă întârziat pentru a patra și ultima soție a împăratului – Carolina Augusta von Wittelsbach din Casa regală a Bavariei¹⁰. Perechea imperială urma să viziteze provinciile din partea de est și de sud a Imperiului austriac: Galiția, Bucovina, Transilvania, Banatul, Slavonia și Croația. Modul de compunere al suitei care a însoțit perechea imperială în călătoria de peste trei luni și jumătate¹¹ ne determină să credem că a fost

⁷ Până în 1782, când a primit statutul de oraș liber regesc, la Timișoara au funcționat două primării: cea germană și cea răsăriteană. Acestea au fost unite de atunci într-o singură instituție.

⁸ Vezi descrierea clădirii și deopotrivă al altor edificii publice aflate *intra muros* făcută în 1821 de Mindszenty Antal, la Zsuzsanna Kopeczny, István Pánya, O privire critică asupra unei descrieri inedite a Timișoarei la 1821 în jurnalul de călătorie al lui Mindszenty Antal, *Analele Banatului*, S.N., *Arheologie-Istorie*, 28 (2020), 205–237.

⁹ În legătură cu aprovizionarea cu apă a Timișoarei și mașina hidraulică, vezi Alexandru Zănescu, Pagini din istoria alimentării cu apă a orașului Timișoara, *Tibiscus*, 3 (1974), 181–205.

¹⁰ Primele trei soții ale lui Francisc, care s-au stins toate din viață din motive de sănătate, au fost Elisabeth Wilhelmine von Württemberg (1788–1790), Maria Tereza de Bourbon-Spania (1790–1808), o verișoară primară cu care a avut 12 copii, între aceștia viitorul împărat Ferdinand I și Maria Ludovica de Modena-Este (1808–1816), vezi Costin Feneșan, *Banatul în jurnalul de călătorie*, 78.

¹¹ Despre suita imperială în călătoria din 1817, vezi Costin Feneșan, Însemnări despre românii bănățeni într-un jurnal de călătorie din 1817, *Banatica*, 12/2 (1993), 195, nota 7.

vorba înainte de toate de un voiaj de divertisment și doar în mică măsură de un prilej pentru suveran de a se confrunta la fața locului cu probleme din cele mai diferite domenii¹². Împăratul Francisc și împărăteasa Carolina Augusta au părăsit Viena la 14 iulie 1817. Din Bucovina perechea imperială a ajuns în Transilvania la 25 august, vizitând până la 27 septembrie 1817 diferite localități de acolo¹³. La hotarele Banatului perechea imperială a ajuns la 28 septembrie, trecând prin Vama Marga¹⁴. De la Caransebeș a pornit spre Mehadia la 30 septembrie și a înnoptat la Băile Herculane. A doua zi (1 octombrie 1817) a călătorit la Orșova Veche, unde s-a întâlnit cu Derviş pașa, comandantul cetății Ada Kale (*Orșova Nouă*). Apoi împăratul și suita sa au făcut o excursie în Clisura Dunării, până la Ogradena, s-au întors pe același drum la Orșova Veche și de acolo s-au îndreptat spre Băile Herculane, unde au înnoptat. Următoarele două zile au fost consacrate vizitării clădirilor și diferitelor stabilimente balneare, precum și a vestigiilor romane de la Băile Herculane. Martor ocular la prezența perechii imperiale, Nicolae Stoica de Hațeg ne descrie în cronică în limba germană a Mehadii și Băilor Herculane – gândită, pe semne, pentru a le fi trimisă ulterior înalților oaspeți – evenimentele petrecute cu această ocazie: „După masă, la ora 4, toate domniile s-au plimbat pe jos până la *baia cea nouă pentru mădulare*, apoi la descoperirile lui Duka¹⁵ de la *baia neagră pentru mădulare*, până la *baia de ochi* și înapoi. Pe drumul de întoarcere generalul Duka a arătat cu mâna grajdul, capela și cazarma și și-a exprimat părerea, ca în locul lor să se construiască un han corespunzător. Maiestatea Sa a băgat mâna în buzunar și a făcut semnul banilor cu un gest semnificativ. Seara, cinci lovituri de tun au dat semnalul pentru iluminatie. Pe munții din jur s-au aprins 200 de focuri în semn de bucurie, iar la Băi au fost iluminate ferestrele, cu un cuvânt, era o asemenea lumină, ca la amiază. Fanfara regimentului [de graniță româno-iliric] a cântat în fața reședinței, iar poporul a strigat de trei ori „*Vivat împăratul!*”, ceea ce a fost repetat de ecou de sute

de ori. Maiestatea Lor împreună cu suita se aflau la un balcon și spuneau: „*Bravo, bravo, e vesel, asta este cu adevărat o iluminatie!*”. Iluminatia munților a durat o jumătate de oră, apoi a fost stinsă.”¹⁶. În *Cronica Banatului*, tot Nicolae Stoica de Hațeg a relatat mai pe scurt ceea ce s-a întâmplat la Băile Herculane la 2–3 octombrie 1817: „La băi, prânzu, preumblare. Seara, pân la 10 ceasuri, iluminatie la ferești, la porți, iară cea mai frumoasă fu pre dealuri, munți, aproape împrejur. Aci tot focuri mari din uscături prin păduri. Să lumina Baele ca zioa, Oameni, sateani, feciori chioțea neprorupt (chiuiau neîncetat – C. F.), pușcăia și ehu (ecoul – C. F.) lor răsuna. Eu acolo am dormit.”¹⁷. În același timp, Stoica de Hațeg a ținut să mai adauge alte amănunte legate de vizita imperială la Băile Herculane și deopotrivă un episod în care fusese direct implicat: „În 2 octomvrie, precum până în prânzi, așa și după prânzi, pre la toate sobele (camerele, aici cu sensul de clădirile – C. F.) umblară, baele văzură, în Raiber-Hele (*Räuberhöhle/Peștera Hoților* – C. F.), în peșteră să suiră. Baron Duca tot nainte. În peșteră 50 de lumini luminau. În deseară văzură *Maeru, Franțiști Bad, Fântâna*. Și trecând pre picioare pre dinăntea bisericii noastre¹⁸, [împăratul] mă întrebă: „*Au este cineva înlontru?*” Eu ziși: „*Nu e.*” „*Bine, noapte bună.*” Și mă închinai.”¹⁹.

Urmând pilda unchiului său patern, Iosif al II-lea, împăratul Francisc a ținut un jurnal și în timpul călătoriei sale din 1817²⁰. Acesta nu a fost însă redactat personal de monarh ci, la dictarea acestuia, cu mare probabilitate de ministrul de stat, contele Ludwig von Bombelles, o persoană foarte apropiată de Francisc din punct de vedere uman²¹. De aceea de foarte multe ori

¹² În legătură cu călătoriile împăratului Francisc I, vezi teza de doctorat a Eleonorei Hartmann, *Die Hofreisen Kaiser Franz I.* susținută în 1968 la Universitatea din Viena și păstrată la Österreichische Nationalbibliothek din Viena.

¹³ Costin Feneșan, *Însemnări despre românii bănățeni*, 190–191.

¹⁴ Pentru traseul călătoriei făcute de perechea imperială prin Banat până la 14 octombrie 1817, vezi Costin Feneșan, *Banatul în jurnalul de călătorie*, 78–79.

¹⁵ Este vorba de generalul baron Friedrich Peter Duka von Kadar/Cadâr (1756–1822), generalul-comandant al Banatului între 1805 și 1822.

¹⁶ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Mehadii și a Băilor Herculane. Povești moșăști școlarilor românești*. Varia, ed. Damaschin Mioc, Costin Feneșan, Timișoara (1984), 54.

¹⁷ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, 309.

¹⁸ Cu privire la biserica ortodoxă română ridicată la Băile Herculane din inițiativa și cu sprijinul lui Nicolae Stoica de Hațeg, vezi I.B. Mureșianu, O afirmare românească: biserica de la Băile Herculane din 1803, ctitorită de protopopul Nicolae Stoica de Hațeg, *Mitropolia Banatului*, 27 (1977), nr. 7–9, 494–504.

¹⁹ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, 309. Despre vizita perechii imperiale la Băile Herculane și în Valea Almăjului pe filele unor vechi cărți bisericești s-au păstrat câteva scurte însemnări ale unor preoți din zonă (de ex. Ilia Călțun din Pârvoava), vezi Costin Feneșan, *Însemnări despre românii bănățeni*, 81, nota 22.

²⁰ Partea referitoare la vizita prin Banat se păstrează la Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Habsburgisch-österreichische Familienarchive*, Hofreisen, Karton 20, Konvolut II, p. 1699–1937.

²¹ Costin Feneșan, *Banatul în jurnalul de călătorie*, 78, nota 17.

relatările din jurnal sunt succinte și lipsite de farmecul unei scrieri datorate unui om de spirit. La fel ca și în cazul celor relatate de împărat despre vizita la Timișoara în 1807, jurnalul zilelor petrecute de monarh la Băile Herculane în 1817 este o descriere seacă și exactă, aproape contabilă, a celor văzute. Descrierea Băilor Herculane își păstrează însă importanța, deoarece oferă posibilitatea de a compara evoluția stabilimentelor balneare de acolo și a stațiunii în general²² cu relatări anterioare (Heinrich Johann Nepomuk von Crantz²³, Johann Michael Stadler²⁴, Francesco Grisellini) cu altele, posterioare (J. H. Schwarzott²⁵).

Vizita perechii imperiale la Băile Herculane a fost menționată și într-un număr al oficiosului „Wiener Zeitung”, în care se scriau următoarele: „Nu există nimic mai romantic, se scrie, decât zona din apropiere de Băile Herculane. Este de o sălbăticie extraordinară de spectaculoasă, cu munți abrupti dar acoperiți de pădure. Intrarea în peștera în care se află izvoarele renumite este atât de strâmtă, că nu se poate intra decât târâș. În interior este însă mult mai înaltă. Băile Herculane au o eficiență miraculoasă mai ales în ceea ce privește întărirea trupului și sporirea poftelor de mâncare ca rezultat al folosirii lor.”²⁶. Nu este de exclus, ca tocmai vizita perechii imperiale să fi grăbit întocmirea și tipărirea în trei limbi (germană, română, maghiară) a Ordonanței balneare de la Băile Herculane²⁷. În orice caz, avem însă tot temeiul să credem, că prezențele în Banat ale împăratului Francisc I au fost departe de a avea

impactul și eficiența vizitelor atât de complexe ale lui Iosif al II-lea din 1768, 1770, 1773 și 1788 la frontiera de sud-est a Imperiului habsburgic.

1. Descrierea Timișoarei în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1807).

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Habsburgisch-lothringische Familienarchive, Hofreisen*, Karton 17, pp. 238–271.

T. VIII. TEMESVAR

Verpflegamt. Ist in prächtigen trockenen Casematten, links vom Siebenbürger Thor im Bastion N° VI. Es sind Backöfen auf Brot und Zwieback, Brotkammern und alles darin. In der Gorge des Bastions ist ein Gebäude ebener Erde, der Schüttkasten, ganz casemattirt, im 1sten Stock die Wohnungen der Beamten. Alles ist daselbst im guten Stande, das Mehl und die Frucht gut. Hier werden viele und schöne Fässer erzeugt.

Kaserne beym Siebenbürger Thor. Ist 1 Stock hohes Gebäude, casemattirt, welches vom Bastion III bis IV geht, hat gute trockene Zimmer, zwischen jedem Paar Zimmer eine Küchel. Ebener Erde sind die Gemeinen, im 1ten Stock Officers-Quartiere, auch für die Staabsofficiere. In den Casematten beym Siebenbürger Thor ist auch eine Compagnie in Casematten, sehr gut und trocken.

Seminarium. Ist in dem ehemaligen Jesuiten-Collegio, 1 Stock hoch, mit einer Kirche welche kurz abgeschnitten ist, als ob sie aus der Hälfte einer anderen Kirche gemacht wäre; sie wird eben gemahlet. Ebener Erde im Hause ist das Refectorium, im 1ten Stock sind 2 kleine Musäen, worinnen alles herumhängt und unordentlich ist, dann 3 Dormitorien worinnen die jungen Geistlichen zu 2 und in einem zu 3 Reihen Betten sehr eng schlafen. Das Bettgewand ist nicht gleich, im übrigen schmutzig. Inwendig sind Gänge. Die Präfecten und Professoren haben nur ein Zimmer darin. Eine kleine Bibliothek ist auch da. Das Haus ist eine Winklerey. Hinter der Kirche wird ein Trakt angebauet, wo ein altes Gebäude stand, was niedergerissen wird, und auf der anderen Seite auch eine Verlängerung angebracht. 32 Geistliche sind da, aber noch nicht genug; es sollen 45 seyn. Einige sind in Erlau, 2 im General-Seminar zu Pesth; sie lernen hier die Theologie; Philosophie in Erlau. Das Refectorium ist sauber und gut, ebener Erde. Hinten ist ein kleiner Garten. Aus diesem Gebäude wird nichts gescheites werden.

Pfarr- und Schulhaus, ehehin Franziskaner-Kloster.

²² Cu privire la evoluția urbanistică a Băilor Herculane la începutul secolului al XIX-lea, vezi Eleonora Calincof, Contribuții documentare privind Băile Herculane la începutul secolului al XIX-lea, *Banatica*, 5 (1979), 317–328; Eleonora Stoi Calincof, Băile Herculane la începutul secolului al XIX-lea, *Clio*, Timișoara, 2 (1993), nr. 7–8, 3, nr. 9–12, 7.

²³ Heinrich Johann Nepomuk von Crantz, *Analyses Thermarum Herculanae Daciae Traianae celebriorumque Hungariae*, Viena (1773).

²⁴ Johann Michael Stadler, *Versuche über die uralten Herkulesbäder*, Viena (1776).

²⁵ J. H. Schwarzott, *Die Herkulesbäder bei Mehadia. Ein monographischer Versuch*, Viena (1831).

²⁶ „Wiener Zeitung”, nr. 235 din 11 octombrie 1817, p. 1: „Es gibt, schreibt man, nichts Romantischeres als die Gegend in der Nähe der Herkules-Bäder. Es ist eine schauderlich herrliche Wildnis, steile doch mit Bäumen bewachsene Gebürge. Der Eingang der Höhle, worin sich die berühmten Quellen befinden, ist so enge, daß man nur kriechend hineinkommen kann. Von innen aber ist die Höhle äusserst weitläufig. Die Herkulesbäder sind von wunderbar kräftiger Wirkung, besonders rücksichtlich der Stärkung des Körpers und der geschärften Esslust welche ihr Gebrauch erzeugt.“

²⁷ Costin Feneșan, Ordonanța balneară de la Băile Herculane din anul 1817, *Reflex* (Reșița), SN, 5 (2004), nr. 7–9, 1–5.

Ist 1 Stock hohes Gebäude, macht ein Quarré und hat noch Nebengebäude. Die Kirche ist groß und sauber, weiß, mit einer Navata und mit mehreren Altären.

Die Temeswarer Pfarre. Dieses Gebäude macht einen Hof mit der Kirche und neben der Kirche, auf der anderen Seite und hinter selber ist noch ein Hof. Es wird nun zugerichtet; inwendig hat es Gänge. Im 1ten Stock kommt nun die Wohnung des Pfarrers und der 3 Kapläne; hinten die Zeichenschule und noch 2 Normalschulen in ganz großen Zimmern. Ebener Erde das Zimmer für die Lehrer-Versammlung; noch eine Schule und das Präparanden-Lehrzimmer, ebenfalls hinten. Die Schulen werden groß und licht. Dann kommt in das Haus noch eine Wohnung für den Zeichenmeister, den Schulen-Director und in einem Nebengebäude, 1 Stock hoch, die Schule für Mädchen im 1ten Stock und deren Wohnung, zum Theil ebener Erde, zum Theil im 1ten Stock. 36 Mädchen gehen in die Schule. Ein Canonicus ist Pfarrer, einer ist Rector des Seminarii, und zwar Köszeghi, Bruder vom Bischof. Dieses Gebäude wird auch eine Puscherey, fürchte ich, werden. Der Grund ist hier der niedrigste in Temesvar, denn äußerst feucht, und man kommt gleich auf Wasser.

Das Zeughaus. Ist im Bastion N° V ein 2 Stock hohes Gebäude mit einem Hof. Ebener Erde sind die Werkstätte, im 1ten Stock ein großer Waffensaal; sonst im 1ten und 2ten Stock Wohnungen für das Personale der Artillerie, Officiere und Gemeine. Gewölbt sind die Werkstätte und der Waffensaal, dessen Gewölb aber stark zerschrickt ist. Mehrere Casematten hat die Artillerie inne, und nebstdem noch eine lange Schupfe hinter dem Zeughaus, mit einem hohen Boden worin sie Lavetten und anderes Geräthe hat. Diese ist aber meist von Holz. Die ganze Dotation an Artillerie für die Festung ist da; auch sind viele Gewehre, meist von der alten Art da, woran fleißig reparirt wird. Der Holzvorrath ist klein, wird meist verarbeitet; aus dem wallachisch-illyrischen Regiment erhalten sie Holz. Hinter dem Zeughaus ist eine 1 Stock hohe kleine Kaserne von der Artillerie bewohnt, heißt die *Heiliger Geist-Kaserne*. Wenn man vom Peterwardeiner Thor herausgehet, links das letzte Haus in der Stadt, rechts gegenüber die Gasse, ist ein 1 Stock hohes Haus, gehörig zur Genie-Direction. Beym Peterwardeiner Thor in den Casematten sind die zum Festungsbau condemnirten Arrestanten.

Bürgerspital. Bestehet aus einem 1 Stock hohen großen Gebäude mit einem großen Hof, inwendig

hölzerne Gänge; vorne sind ebener Erde die Kranken in einem kleinen Zimmer was gewölbt ist, über einander die Kindbetterinnen die unehelich sind, dann in 2 Zimmern die Weiber, auf einer Seite des Gebäudes eine Menge Venerischer mit veralterter Krankheit. Diese Krankheit soll hier sehr grassiren. Die Kranken mit verschiedenen Krankheiten sind nicht abgesondert, sondern durcheinander. Ein Zimmer ist mehr erhoben. In einem sind die Männer. Das Gebäude ist niedrig und feucht, aber groß. Der ganze übrige Theil des Gebäudes ist vermietet. Wenn viele Kranke da sind, so müssen sie auf den Boden liegen. Das Kapital des Hauses beträgt 20.000 f. Ein Chyrurgus besorgt es, der 200 f. Besoldung hat. Die Betten sind sauber und gut, bey den Kindbettnerinnen keine Vorhänge. In einem hinteren Theil des Bürgerspitals ist nun die Zeichenschule, worin einige 60 junge Leute zeichnen. Die Originale und das von den jungen Leuten Gezeichnete war ganz hübsch, als Pläne, Ornamente, Wägen etc.

Barmherzige. Ein 1 Stock hohes Gebäude, nicht weit vom Hauptwacheplatz, worin ebener Erde ein großes Krankenzimmer, niedrig aber ganz sauber ist. 12 Betten sind darin, 6 von der Hungarischen Kammer gestiftet, die übrigen werden durch Allmosen erhalten. Dann ist ein Nebenzimmer worin Zahlende sind, und eben ein Cameral-Beamter war. Die Betten sind sauber, mit Vorhängen. 7 Barmherzige sind da. Keine Apotheke ist nicht im Hause. Inwendig sind Gänge. Im 1ten Stock wohnen die Geistlichen. Das Gebäude ist im schlechten Stande. Es soll dessen Reparation die Kammer treffen.

Piaristen. In einem 1 Stock hohen 4eckigen Gebäude mit einem Hof inwendig, ehelich Franziskaner-Kloster. Diese versehen hier das Gymnasium; sind 8 an der Zahl. 200, soviel junge Leute studieren da. Die Schriften waren meist zitternd und schlecht: Ungarisch, Deutsch und Latein. In einer Klasse war ein weltlicher Lehrer. Da waren die Schriften am besten. Das Gebäude ist mit kleinen Zellen und mit Gängen inwendig. 4 Schulen sind, wie ich glaube, im 1ten Stock, 2 ebener Erde. Niedrig und eng sind alle Schulen, und mehr Kinder darin zu lehren wäre unmöglich. Die Piaristen lehren bey Schreibtischen anstatt in Kanzeln.

Militärspital. Ebener Erde, 1 Stock hoch, mit 3 Höfen, sehr groß. Auf 200 Kranke ist es gut, auf 400 gedrängt. Unter selben sind Casematten, worin die Kranken in Belagerungszeiten seyn können. Die Zimmer sind groß und luftig und mit hölzernen Abtheilungen, um die Kranken

separiren zu können, abgetheilet. Gegen die Höfe sind Gänge, zwischen einigen Krankenzimmern Kapellen, so daß die Kranken aus ihrem Zimmer Messe hören können. Alles war sehr rein. Es ist eines der schönsten Spitäler was ich sah. Viele Fieber sind hier meist im July. Auch mit Scorbut behaftete waren da. Die Stadt hat neue Kotzen für die Kranken angeschaffet. Die Betten und alles war rein.

Cameral-Haus. Ein 2 Stock hohes Gebäude. Darin ist ebener Erde, in einem gewölbten Zimmer, unter doppelter Sperre von 2 Beamten, Cameral- und Bankozettel-Kasse und gegenüber die Bankozettel-Reserve unter der Sperre des Cameral-Administrators. Beyde Kassen mit eisernen Thüren versperrt. Im 1ten und 2ten Stock, wovon der 2te gar niedrig ist, sind die Buchhaltereyen der Administration in ganz guter Ordnung. Nach der Sage des Buchhalters sind sie *in currenti*, ungeachtet ihnen mehrere Personen abgehen.

Stadthaus. Ist auf dem Hauptwachplatze, ein 1 Stock hohes Gebäude mit einem Hof in selbem. Im 1ten Stock ist ein großer schmieriger Saal, ehehin Tanzsaal. Darneben das Rathszimmer, groß und sauber, hierauf die Procuratorie, Kanzleyen, Steuer- und Rentamt mit ihren Zweigkassen im nämlichen Zimmer, dann das Waisen-Amt und die Kasse – alles in guter Ordnung – die letzten Ämter, wie ich glaube, gewölbt, und das Archiv. Die Einkünfte der Stadt sind auf 100.000 f. jährlich, an Waisenvermögen und Depositen bey 500.000 f. Auswendig ist das Rathshaus schön.

Theater. Ehehin raizisches Rathhaus, weil ein deutsches, ein raizisches ehemahls war. Ist nicht sehr groß aber sauber, mit Parterre, 2 Reihen Logen und Gallerie oben und hübsch gemahlt. Die Scenen sind ganz sauber und mit Maschinen gut zu bewegen. Im nämlichen Hause, im 1ten Stock, ist ein ganz sauber großer Tanzsaal mit Gallerie, ganz gut gemahlt. Sowohl dieser als das Theater sind öfters gesteckt voll und letzteres zu klein. Neben dem Tanzsaal sind mehrere große saubere Zimmer, worin indessen die Normalschulen sind, von 200 so vielen Kindern besucht. Diese schreiben besser als in dem Gymnasio. Man schreibt es dem Dictiren im letzteren zu. In der Normalschule sind weltliche Lehrer. In beyden Schulanstalten ist das Alter der Jünglinge in einer Schule sehr verschieden. Man sagt, es seyn die Wallachen die größeren, die so spät zum Lernen kommen. Eine griechische Schule ist auch da. Auf dem Platz ist die katholische Kathedralkirche, groß, mit 2 Thürmen. Die Residenz des griechischen nicht-unirten Bischofs,

gegenüber, und neben selber die Kirche desselben, auch Mauern eines unausgebauten Hauses, wohin ein griechisch nicht-unirtes Seminarium kommen soll. Es war auf 21.000 f. vor einigen Jahren überschlagen; den Plan hatte Miskovich, Archimandrit von Besnich²⁸, in Temeswar. Dann ist die griechische Schule dabey. Das Seminar sollte durch Beyträge der Nation gebauet werden. Dann ist auf dem Hauptwacheplatz die Hauptwache, ein 1 Stock hohes Haus, das Generalatshaus, worin der Commandirende wohnt. Gut und hat einen Garten. Hinter selben ist die Pioniers-Kaserne, dann das 1 Stock hohe Commandanten-Haus.

Das Comitats-Haus. Ein prächtiges 1 Stock hohes Gebäude von einem Trakt, ist auf dem andern Platz. War ehehin des Präsidenten Wohnung und ist von Maria Theresia dem Comitats geschenkt worden. Ebener Erde ist das Archiv in mehreren Zimmern, ich glaube gewölbt, schön und in guter Ordnung, worin auch noch türkische Acten und einige noch von der deutschen Verwaltung des Banats sich befinden, dann einige Kerker für die verhafteten nicht Abgeurtheilten in luftigen, guten Gemächern, auch einige andere Kerker für Inquisiten, worin mehrere beysamen waren, dann das Perceptorat in einem gewölbten Zimmer und Comitats-Kasse samt des Perceptors Wohnung. Im 1ten Stock, wie Mezzanin, ist die Kanzley mit wenigen Individuen. Im eigentlichen 1ten Stock, mitten, ist der Saal für die Comitatsversammlungen, groß und schön. Rechts, wie man hineingeht, die Wohnung für den Obergespann, von vielen prächtigen und hohen Zimmern. Links, eine gleiche. Auch wohnen mehrere Magistratuale im Hause. Unter der Erde sind die Kerker, schrecklich schlecht, finster und mit fast keiner Luft. Bestehen aus einem Gang unter der Erde, rechts und links dumpfige Gewölber, worin kaum ein Licht kommt und mehrere Menschen sterben. Der Gang geht von der Thüre, wo man hinunter über mehrere Stufen geht, rechts, also kann auch die Luft nicht gerade hinein. Es sterben auch viele Arrestanten, besonders wenn es warm wird, und die Luft, welche aus den Luftlöchern der Kerker auf die Gassen hinausgeht, inficirt die benachbarte Gegend. Für die kranken Arrestanten ist ein eigener Arrest ebener Erde. Hier muß geholfen werden. Im Hause neben der Bankozettel-Kasse ist die Kriegskasse. Beym Wiener Thor, wenn man hineinfährt, links, ist ein 1 Stock hohes Gebäude, eine Kaserne, worin eine Compagnie liegt. Der Cameral-Administrator wohnt in einem Cameral-Hause, worin auch die

²⁸ Astfel in text; corect: *Besdin*.

Sitzungen der Administration gehalten werden. Die Mädchenschule wird von einer Lehrerin, welche die Stadt zahlet, versehen. Diese ist aus Wien, aus dem Pensionat gekommen, sagt aber mit ihrer Besoldung nicht leben zu können. Temesvar bräuchte 9.000 Mann Garnison, die, wenn das Verpflegs-Amt aus den Casematten wegkommt, gut untergebracht werden kann und bombenfrey. Die Gräben sind voll Morast und die Casematten müssten ausgemauert werden. Alle Brücken sind in sehr schlechten Zustande in der Festung. Das gute Trinkwasser kann der Festung abgeschnitten werden und müßte sich mit schlechtem Brunnenwasser begnügen. Bey eintretender Feindesgefahr müßte die Inundation bey Zeiten gespannt werden, damit das Erdreich das Wasser einsöffe. Die Population von Temesvar sind 11.000 Seelen. Vor 7 Jahren war sie noch zu 8.000. Die Canonici haben in Geld 1.000 f., die Columnae 1.500 f. Können kaum leben. Für die Cathedral-Kirche haben sie 1.000 f. Unter Maria Theresia hatten sie mehr. Mit diesen können sie selbe nicht erhalten, zumal jetzt, wo sie baufällig ist. Die Liederlichkeit ist hier groß. In der Pfarrkirche gehen oft nur 30 Personen zur Predigt. Auch wenn sie während der Messe gehalten werden, gehen die Leute davon. In die Cathedral-Kirche gehen viele Leute in die Predigt. Auch in die Seminarium-Kirche gehen viele Leute zum Gottesdienst, die doch keine Pfarre ist. Wir fuhren heute Nachmittag zuerst in die Josephstadt, bey dem Peterwardeiner Thor hinaus. Und kommt man an der Festung am Bega-Kanal, der um einen großen Theil der Festung am Ende der Esplanade, und zwar vom Siebenbürger bis zum Peterwardeiner Thor herumläuft, auch die Stadtgräben füllt, und bey dem Peterwardeiner Thor den Auslauf aus dem Graben, bey dem Siebenbürger Thor den Einlauf hat. Man kommt an das rechte Ufer des Kanals, der 2mahl so breit als der Wiener Schiffahrts-Kanal und voll Schiffe ist, die so klein wie die Salzschiffe in Wien sind. Das Wasser darin läuft schnell. Wir fuhren an dessen rechten Ufer. Beyderseits am Kanal sind sehr schöne Häuser der Vorstadt Josephstadt und ebenerdige Magazine und Schüttkasten. Wir fuhren über eine Brücke über den Bega-Kanal, von welcher man ihn 2 Meilen weit von Temesvar abwärts in gerade Linie sieht, dann durch noch einen Theil dieser Vorstadt, welche eine Kirche samt Thurm von gutem Materiale hat. Am Ende derselben, wo in den Gassen mehrere Gründe vom Magistrat zu neuen Baustellen hergegeben werden, zu einem dem Bürgermeister von Temeswar gehörigen ebenerdigen Haus in

einem Hof samt Garten, worin das Erziehungshaus von Gyulay ist. Dieses Haus samt Garten hat der Bürgermeister auf so lange gratis hergegeben, als das Erziehungshaus darin ist. Das Haus bestehet aus einem Gang inwendig, einem großen Zimmer worin die Kinder lernen, dann 4 Schlafzimmer für sie, worin sie eng liegen. 3 darunter sind kleiner, dann ein gutes Küchel. Es sind nur 39 Knaben. Sie sehen gut aus, sind aber klein. Sie lernen in der Vorstadtschule, schreiben nicht besonders schön, sonst exerciren sie und arbeiten im Garten; die Kleider sind gut, die Betten rein. Zu essen bekommen sie Früh Brot, zu Mittag Suppe, Fleisch und Zuspeis, Abends Suppe und Brot. Das Haus hat 800 f. Schulden wenigstens und doch den Genuß des Gartens, worin sie Gemüs anbauen und den sie benützen, der hübsch groß ist. In einem anderen Hause ebener Erde, im nämlichen Hofe, wohnt der Officier vom Erziehungshause in 2 guten Zimmern und in einem ist die Schusterey worin die Schuhe fürs Haus von Soldaten gemacht werden. In der Josephstadt sind, wenn man aus der Festung herausfährt, nach Ende der Esplanade, am linken Bega-Kanal-Ufer, Verpflegsschuppen. Die groß sind. Die Schiffe im Kanal gehen nicht weiter als bis in die Josephstadt aufwärts. Vom Erziehungshaus fuhren wir dann über die Esplanade, rechts die Meyerhöfe lassend, welche aus einzelnen Häusern mit Gärten bestehen, so auch die Vorstadt Fabrik, links der Bega, welche hier aus 2 Armen in jenem, den wir eher sahen, zusammenkommt, dann über jeden dieser Arme, über eine Brücke kamen wir zum *Cameral-Holzausladungsplatz*. Das Cameral-Holz wird in den Waldungen hinter Fascet geschlagen, in den Bega-Kanal bis vor Temeswar geflösset, allwo der Bega-Kanal noch beysamen ist. Da werden, wo sich der Bega-Kanal in die 2 obgedachten Arme theilet, Spindeln überquer durch einen Arm gesetzt und vor dem anderen ist eine Schleuse mit einem Schützenthor, nämlich vor dem rechten, wenn man nach der Direction des Wassers sieht. Bey dieser Schleuse wird das Holz, welches die Spindeln aufhalten, hereingelassen. Dann kommt es so in den einen Arm bis zum Ausladungsplatz, wo der Hauptarm sich in 4 kleinere Arme zum Holzanspießen theilet, welche alle 4 wieder in einem Rinnsal enden. Der eine der 4 kleinen wird nicht mehr gebraucht und ist verwachsen, die 3 anderen, insoweit sie nicht gebraucht werden oder die zwischen ihnen liegenden Ausladungsplätze mit Holz voll sind, werden mit Spindeln verstellt, so wie jene in welchen das Holz ist am Ende mit Spindeln verstellt werden, damit das Holz nicht

wegschwimmen könne. Das Holz welches so kommt wird durch eine Reihe Menschen, die am Rande des Kanals mit den Füßen gegen selben in Reihe sitzen, herausgezogen und von ihnen über den Kopf geworfen, von anderen – maßen die Kanäle ziemlich breit sind – das Holz auf die Seite wo erstere sitzen gedrückt mit Griffbeilen. Dann wird das Holz ordentlich geschlichtet. Die Leute welche das Holz herausziehen werden ganz naß. Sie werden alle 3 Tage abgelöset. Diejenigen, welche aus dem Cameral-Ortschaften sind, machen es, wenn sie wollen, aus Robath oder gegen 5 Groschen tägliche Bezahlung. Zuweilen erhalten sie etwas Brandwein. Bey dem Ausladungsplatz ist ein langes ebenerdiges Haus zur Unterbringung dieser Leute. 8 bis 9.000 Klafter buchenes Holz werden hier geschwemmet. Zum Gebrauch des Temesvarer Publicums wird, wie vom Privaten, die Klafter um 8 f. verkauft. Nur die Garnison bekommt es um 4 f. Das harte wird auf der Achse geführt. Das Holz wird alles angebracht und ist eine Wohlthat für Temesvar. Neben dem Ausladungsplatz ist der *Cameralbauplatz*, ein großer Platz worin das Zimmerholz für den Cameral-Gebrauch ist und zugerichtet wird. Das Bauholz kommt aus Siebenbürgen, wo es von der Kammer gekauft wird. Wir fuhrten dann durch die Vorstadt *Fabrike*, welche größer als die *Josephstadt*, aber schlecht gebaut ist. Darin ist ebenfalls eine Kirche samt Thurm von gutem Materiale. In der Hauptgasse, wo wir hinausfuhrten, sind niedrige Häuser und vor selben Bauten und Hütten mit Flugdächern, worin allerley verkauft wird, wie in türkischen Städten. So kamen wir in das *Cameral-Bräuhaus*, ein großes mit Mauer umgebenes Gebäude. Auf einer Seite ist das sehr große Bräuhaus mit 2 Kesseln, welches alle Jahre 400 Gebräue macht. Mitten ein Schüttboden und hinten die Malzdörre. Gegenüber dem Schüttboden, in gleicher Linie wie das Bräuhaus, das *Brandweinhaus* mit 25 Kesseln, ebenfalls sehr groß, dann gegenüber der Malzdörre, noch ein Haus, worin noch 5 Kesseln zum nochmaligen Brennen des schon gebrannten Brandweins sind und noch ein Schüttboden. Hinter diesen beyden Gebäuden ein 1 Stock hohes Haus zur Bewohnung der Beamten des Bräuhauses und dessen Personals. Alles dieses ist in eigener Regie und trägt der Kammer sehr gut. In das Bräuhaus wird das Wasser aus dem daran liegenden Bega-Kanal vermittelst eines doppelten großen Wasserrades, woran Amper angemacht sind, getrieben, welche das Wasser in eine hölzerne Röhre ausschütten, die es in das Bräuhaus leitet. Am rechten Ufer der Bega ist eine

große 1 Stock hohe Mühle, welche so wie obige Gebäude von gutem Materiale ist. Neben der Mühle ist eine Schleuse mit einer Schütze, die mit einer Wellen ober selber, an der 2 große Räder – auf jeder Seite eines – angemacht sind, manövriert wird. Dann ist, unweit des Bräuhauses, eine große Ochsenmühle, 2 Stock hoch, von gutem Materiale gebaut, zum Gerstenschrotten für das Bräu- und Brandweinhaus. In dem 4eckigen Gebäude sind die 2 Mühlgänge. In dem runden darneben ist ein großes schräg liegendes Rad in welchem 4 Ochsen paarweise voreinander gespannt sind, immer vorwärts bergauf treten, als ob sie gehen wollten, aber weil dieses Rad, welches so breit ist als die 2 Ochsen und gebrettert ist, sich durch ihr Treten bergab bewegt, nicht vom Fleck kommen. Nur muß das Rad worauf sie treten immer mit Stroh bestreuet werden, damit sie nicht ausglitschen und fallen, wozu es einen Menschen sonst aber keinen zu ihrer Direction braucht. Dieses Rad treibt die Mühle. Dieses alles ist, so wie die Mühle, groß und geräumig gebaut. Die Ochsen haben in einem langen von Brettern gebauten und mit Rohr gedeckten Gebäude darneben ihre Unterkunft und werden darin angebunden. Sie werden bey dem Treten fett und von den Treibern theils hier gemästet, theils auf einer Cameral-Puste in der Nähe. Alle diese Cameral-Anstalten tragen gut ein. Wir gingen in den darneben liegenden *Wasserthurm*, welcher von gutem Materiale und, so wie die *Wassermaschine*, unter der Kaiserin Maria Theresia gebauet worden. In diesem ist der Brunn des guten Trinkwassers von Temesvar. Aus selbem wird das Wasser durch ein Wasserrad in der Bega, dann durch 2 Stangen die vom Wasserrad hineingehen, 2 Stiefeln mittelst aufrechter Stangen, durch 2 Stöcke, in jedem Stock ein Stiefel, getrieben in hölzernen Röhren. Oben läuft das Wasser im Thurm in eine große hölzerne Boding und von da hinunter in hölzernen Röhren in die Stadt zum Trinken. Die Leitung geht ganz in hölzernen Röhren und über einen Bogen von Holz über die Bega, in einem gedeckten Kastel. Es ist dafür gesorgt, daß die Maschine, nämlich die Stiefeln doppelt sind, wenn der eine brechen oder gar sich verderben sollte. Auch sind Röhren da, die, wenn das Reservoir oben zu voll werden sollte, das Wassern wieder in Brunn hinabführen und wenn das Reservoir nicht halten sollt, so ist oben den Röhren die das Wasser in die Stadt führen, wie ein Grand in welchem die Röhren die das Wasser was von den Stiefeln heraufkommt aufnehmen, drehen, so daß es doch in die Stadt kommt. Und für den Fall, daß das Wasserrad brechen sollte, ist ein großer Baum, der durch den ganzen Thurm

hinabgehet, den man mit Brettern wie einen Schwengel bewegt und der die Pumpen gehen macht. Eine der Quellen des Wassers hat aufgehört, dennoch ist noch genug da. Von da fuhren wir weiter um die Esplanade zum Jagdwald, ein der Kammer gehöriger Wald von 6.000 Joch, das Joch zu 1600 Quadrat-Klafter, welcher Wald zum Bedarf der Festung Temesvar für ihre Vertheidigung und Fortification bestimmt ist und nur das Überständige geschlagen werden darf. In diesen gehet eine breite Hauptallée hinein, bis man auf einen großen runden Wiesenplatz kommt, mit Wald umgeben. In diesem, mitten, ist ein 2 Stock hohes großes Lusthaus, viel größer als jenes im Prater, mit einer guten Stiege hinauf. Im 1ten Stock ein großer sauber gemahlter Saal mit Balcons hinaus und Neben-Cabinetten, worin die Temesvarer auch tanzen. Dann wohnt ein Jäger hier, auch sind noch andere kleine Häuser, so wie vor dem Hineinfahren im Wald da. Von diesem Lusthause gehen mehrere sehr lange Alléen über Kreuz in den Wald, aber sie sind nicht geputzt. Die kleinen Brücken schlecht erhalten. Der Wald ist schön. Darin werden Hirsche gejagt und sind viele Rehe da. Dieser ist der Hauptspaziergang von Temesvar. Von da fuhren wir über die Esplanade, die hier groß und breit und ganz mit Gras bewachsen ist, beym Wiener Thor nach Haus. Wo wir gestern hereingefahren ist der 1te Ort was man an Temesvar sieht rechts, *Mihala*, ein der Stadt gehöriger Ort. Links sind Pulverthürme. Pulver ist genug da: 16.000 Centner. Auch ist das Haus samt Garten, rechts wenn man hereinfährt, ein der Stadt geschenktes Haus samt sehr hübschen Garten um eine Schießstatt. Selbes war ehedem dem Präsidenten bestimmt. Die Chaussée an der Stadt, die gepflastert ist und die wir gestern befahren, muß zum Theil die Stadt, zum Theil das Comitatus erhalten. Die Stadt ist gut gepflastert.

Traducere

Ziua a VIII-a: *TIMIȘOARA*

Oficiul de aprovizionare: Se află în niște cazemate foarte frumoase, uscate, în stânga Porții Transilvaniei, în bastionul nr. 6. Aici există cupatoare de copt pâine și pesmet, magazii pentru pâine și tot ce mai trebuie. La intrarea în bastion este o clădire. La nivelul pământului se află hambarul, întărit în întregime ca o cazemată. La primul etaj se găsesc locuințele funcționarilor. Totul aici este în bună stare, făina și grânele sunt bune. Aici se confecționează butoaie multe și frumoase.

Cazarma de la Poarta Transilvaniei: Este o clădire cu un etaj, întărită ca o cazemată, care se

întinde de la bastionul 3 până la bastionul 4. Are camere bune, uscate, iar între fiecare pereche de camere se află o bucătărie. La parter locuiesc soldații, la primul etaj sunt locuințele ofițerilor și chiar cele ale ofițerilor de stat-major. În cazematele de la Poarta Transilvaniei este postată o companie. Cazematele sunt foarte bune și uscate.

*Seminarul*²⁹: Se află în fostul Colegiu al iezuiților. Clădirea are un etaj și este lipită de biserica retezată brusc, de parcă ar constitui jumătatea dintr-o altă biserică. Tocmai acum se demolează. La parterul casei se află refectoriul. La primul etaj se găsesc două muzee mici, în care lucrurile atârnă de-a valma, în mare dezordine. Apoi urmează trei dormitoare în care dorm foarte înghesuiți tinerii clerici. Într-una din camere sunt trei rânduri de paturi, în celelalte sunt două. Așternuturile nu sunt de același fel, dar altfel sunt murdare. În interiorul clădirii sunt coridoare. Tot aici, prefecții și profesorii au doar o cameră. De asemenea, aici se află și o mică bibliotecă. Clădirea este plină de cotituri. În spatele bisericii, pe locul în care se găsea o clădire veche, care se demolează acum, va fi construită o aripă nouă, iar pe latura opusă se ridică o prelungire. Aici se află 32 de clerici, dar încă nu sunt destui. Urmează să fie 45. Câțiva se află la Eger³⁰, doi la Seminarul general de la Pesta, unde studiază teologia, iar la Eger filosofia. Refectoriul este curat și bun, aflându-se la parter. În spate se află o grădină mică. Din această clădire nu se va alege nimic ca lumea.

Clădirea parohiei și a școlii, odinioară Mănăstire a franciscanilor: Este o clădire cu un etaj, de forma unui pătrat. Mai are clădiri laterale. Biserica este mare și frumoasă, văruiată în alb. Are o navă și mai multe altare. *Parohia Timișoarei:* Această clădire are o curte comună cu biserica, iar lângă biserică, de cealaltă parte și în spatele ei, se mai află încă o curte. Clădirea se amenajează în prezent. În interior are coridoare. La primul etaj se află locuința parohului și a celor trei capelani, iar în spate școala de desen și încă două școli normale, adăpostite în camere foarte mari. La parter se află camera unde se adună profesorii. Tot în spate se află încă o școală și camera de studiu a preparanzilor. Școlile sunt mari și luminoase. În clădire se mai găsește o locuință pentru maestrul de desen și pentru directorul școlii, iar într-o clădire alăturată cu un etaj, la primul etaj se află școala de fete și locuința acestora, în parte la parter, în parte la primul etaj. Școala este

²⁹ În Piața Sf. Gheorghe din prezent.

³⁰ Localitate aflată la 110km nord-est de Budapesta, în comitatul Heves. Sediul de episcopie, iar din 1804 de arhiepiscopie.

frecventată de 36 de fete. Preot este un canonic, un altul este rector al Seminarului, anume Kőszeghy, fratele episcopului³¹. Mă tem, că și cu această clădire s-a făcut ceva de mântuială. Aici, terenul este cel mai jos din Timișoara. Este extrem de umed și dai imediat de apă.

*Arsenalul*³²: Este o clădire cu două etaje și o curte. Se află la bastionul nr. 5. La parter se află atelierele, la primul etaj o sală mare de arme. În rest, la primul și la al doilea etaj sunt locuințe pentru personalul din artilerie, ofițeri și soldați. Atelierele sunt boltite, la fel și sala de arme, doar că aici bolta este puternic crăpată. Artileria are aici mai multe cazemate, iar pe lângă acestea un șopron lung, care se află în spatele arsenalului. În podul înalt al șopronului se păstrează afete de tun și alte unelte. Șopronul este construit în cea mai mare parte din lemn. Întreaga dotare cu piese de artilerie a cetății se află aici. Tot aici se păstrează multe puști, mai ales de tip vechi, a căror reparare se desfășoară cu rapiditate. Provizia de lemne este mică și se epuizează repede. Lemnele de foc sunt trimise de Regimentul româno-iliric. În spatele arsenalului se află o cazarmă mică cu un etaj. Îi aparține artileriei și se numește Cazarma Sfântului Duh. Când se iese prin Poarta Petrovaradinului, în stânga, se află ultima casă din oraș, iar pe dreapta, peste drum, o casă cu un etaj, care îi aparține Direcțiunii de Geniu. În cazematele de la Poarta Petrovaradinului se află arestații condamnați la muncă la fortificații.

*Spitalul civil*³³: Este o clădire mare cu un etaj. Are o curte mare, iar în interior coridoare din lemn. În față, la parter, într-o cameră mică și boltită, se află bolnavii, anume lăuzele necăsătorite. Apoi, în două camere se găsesc femeile, iar pe o latură a clădirii sunt o mulțime de bolnavi suferind de afecțiuni venerice cronice. Acestea par să bântuie mult pe aici. Bolnavii cu diferite boli nu sunt ținuti separat, ci de-a valma. Ceva mai sus se află o cameră. Într-una din încăperi se află bărbații. Clădirea este joasă și umedă, dar cuprinzătoare. Ceea ce mai rămâne neocupat din clădire, se închiază. Atunci când sunt bolnavi numeroși, aceștia trebuie să zacă pe podea. Capitalul de care dispune clădirea se ridică la 20.000 de florini. Totul se află în grija unui chirurg salarizat cu 200 de florini. Paturile sunt curate și bune. La lăuze nu există perdele. Într-o parte din spatele Spitalului civil se află Școala de desen, la care învață cam 60 de tineri.

Piese originale și ceea ce desenează tinerii, adică planuri, ornamente, trăsurile etc., sunt foarte reușite.

*Minorii*³⁴: Este o clădire cu un etaj, care se află nu departe de Piața comendurii principale. La parter se află o cameră mare pentru bolnavi, care este joasă dar foarte curată. Aici sunt 12 paturi, din care șase sunt întreținute pe cheltuiala Camerei Aulice Ungare, iar celelalte din milostenii. Apoi mai este o cameră alăturată, în care se află cei care plătesc. Acolo era internat un funcționar cameral. Paturile sunt curate și există perdele. Aici slujesc șapte călugări minoriți. În clădire nu se află nicio farmacie. În interior sunt coridoare. La primul etaj locuiesc clericii. Clădirea este în stare proastă. Camera Aulică Ungară urmează să se îngrijească de repararea ei.

*Piariștii*³⁵: Se află într-o clădire pătrată cu un etaj și o curte în interior. Mai înainte, aici s-a aflat mănăstirea franciscană. Călugării piariști, opt la număr, se îngrijesc de Gimnaziul de aici. Aici studiază un număr de 200 de tineri. Grafia lor în ungurește, nemțește și latinește este cel mai adesea șovăielnică și urâtă. Într-una din clase, dascăl era un mirean. Aici grafia era cea mai bună. Clădirea are celule mici, iar în interior sunt coridoare. După câte îmi dau seama, la primul etaj sunt patru clase, iar la parter două clase. Toate încăperile de clasă sunt joase și strâmte și este cu totul imposibil să le predai unui număr mai mare de copii. Piariștii predau de la masa de scris în loc de amvon.

*Spitalul militar*³⁶: Este o clădire foarte mare. Are parter, etaj și trei curți. Poate primi 200 de bolnavi. Sub clădire se află cazemate, în care bolnavii pot fi adăpostiți pe timpul unui asediu. Camerele sunt mari și aerisite și au despărțituri din scânduri care să-i separe pe bolnavi. Înspre curți se află coridoare, iar în spațiul dintre unele camere pentru bolnavi există capele, astfel că aceștia pot asculta slujba dumnezeiască din camera lor. Totul este foarte curat. Este unul dintre cele mai frumoase spitale pe care le-am văzut. Aici sunt îngrijiți, mai ales în luna iulie, mulți bolnavi de friguri, dar am găsit aici și bolnavi de scorbut. Orașul a procurat paturi noi pentru bolnavi. Paturile și totul era curat.

Casieria camerală: Este o clădire cu două etaje. La parter, într-o cameră boltită, sub cheile păstrate de doi funcționari, se află Casieria Camerală și de Bancnote, iar față în față cu aceasta, sub cheia administratorului cameral, se află rezerva de bilete

³¹ Kőszeghy László (1745–1828), episcop romano-catolic de Cenad/Timișoara (1800–1828).

³² Actuala clădire a Castelului Huniade.

³³ În prezent este în perimetrul străzilor Victor Vlad Delamarina, Coriolan Brediceanu și Sf. Ioan.

³⁴ În prezent, pe strada Sf. Ioan.

³⁵ În prezent, la colțul străzilor Coriolan Brediceanu și Emanuil Ungureanu.

³⁶ În prezent este în perimetrul străzilor Coriolan Brediceanu, Mărășești, Gheorghe Lazăr și Gheorghe Dima.

de bancă. Ambele casierii sunt închise cu uși de fier. La primul și la al doilea etaj – etajul al doilea fiind mai scund – se află, în foarte bună rânduială, contabilitatea Administrației Camerale. După cum spune contabilul, evidența este ținută la zi, chiar dacă mai e nevoie de ceva personal. *Primăria*³⁷: Se află în piața Comendurii principale, într-o clădire cu un etaj. Are o curte. La etaj se află o sală mare și murdară. Odinioară, aceasta a fost o sală de dans. Alături se află camera de consiliu, care este mare și curată, apoi Oficiul de aprovizionare, cancelariile, Oficiul de impozite și rente cu casieriile lor filiale în aceeași cameră, apoi Oficiul orfanal și Casieria – toate în cea mai bună rânduială. După cum cred, ultimele oficii sunt adăpostite în încăperi boltite; la fel și arhiva. Veniturile orașului sunt de 100.000 de florini în fiecare an, iar fondul orfanal și depozitele se ridică la cam 500.000 de florini. În exterior, *Primăria* este frumoasă.

*Teatrul*³⁸: Pe vremuri, aici s-a aflat *Primăria* rasciană, deoarece mai înainte existaseră *Primăria* germană și cea rasciană. Sala nu este foarte mare, dar e curată. Are parter și două rânduri de loje. În partea de sus este galeria. Este frumos pictată. Scena este foarte curată și poate fi mișcată cu o mașinărie. În aceeași clădire, la primul etaj, se află o sală de dans foarte curată și mare, cu galerie. Totul este realizat cât se poate de bine. Atât această sală cât și teatrul sunt adesea pline ochi, dar cel din urmă este prea mic. Lângă sala de dans se află mai multe camere mari și curate. Acolo funcționează momentan Școala Normală, frecventată de peste 200 de copii. Aceștia scriu mult mai bine decât cei de la Gimnaziul [piarist]. Aceasta se datorează faptului că la Școala Normală se folosește dictarea. Dascălii de aici sunt mireni. Vârsta tinerilor din cele două instituții școlare este foarte diferită. Se spune, că românii ar fi elevii cei mai în vârstă, deoarece vin mai târziu la școală. Aici funcționează și o școală grecească. În Piață³⁹ se înalță marea biserică-catedrală catolică, cu două turnuri. Reședința episcopului greco-neunit⁴⁰ se află față în față cu catedrala catolică. Lângă această reședință se află în construcție o casă în care va funcționa un Seminar teologic greco-neunit. Acum câțiva ani, costul de construire a fost estimat la 21.000 de florini. Planul clădirii a fost realizat de Mišković, arhimandrit la mănăstirea Bezdin, acum aflat la Timișoara. Lângă

această clădire este școala grecească. Seminarul ar trebui să fie construit prin contribuția financiară a națiunii [ilirice]. În piața Comendurii principale⁴¹ se mai află clădirea Corpului principal de gardă, cu un etaj, clădirea Generalatului, în care locuiește generalul-comandant [al Banatului]. Aceasta este în bună stare și are o grădină. În spatele acestei clădiri se află Cazarma pontonierilor, apoi casa cu un etaj a comandantului [cetății Timișoara].

*Casa comitatului*⁴², o clădire splendidă cu un etaj, are un singur corp și se află în cealaltă piață [a orașului]. Odinioară era locuința președintelui [Administrației imperiale a Banatului]. Maria Tereza i-a dăruit-o comitatului [Timiș]. La parter, în mai multe camere – după cum cred, boltite – se află arhiva, care este frumoasă și în bună ordine. Aici se mai păstrează unele documente turcești și altele din timpul administrației germane a Banatului. Tot aici se mai află câteva camere de temniță pentru arestații care încă nu au fost condamnați – sunt încăperi aerisite și bune –, precum și câteva camere de arest pentru cei aflați în anchetă. În acestea se aflau laolaltă mai multe persoane. Într-o cameră boltită se află Percepția și Casieria comitatului, precum și locuința receptorului. La primul etaj, de asemenea și la mezanin, este Cancelaria, la care servesc puține persoane. La mijlocul primului etaj propriu-zis se află sala în care se țin adunările comitatului. Este mare și frumoasă. În dreapta, de cum se intră, este locuința comitelui suprem⁴³, cu numeroase camere splendide și mari. În stânga se află o locuință de același fel. De asemenea, în clădire mai locuiesc mai multe persoane care dețin funcții de magistratură. La subsol se află temnița, groaznic de rea, întunecată și aproape lipsită de aer. Este un coridor subteran, cu bolți mușcăte în dreapta și în stânga, un loc în care lumina abia dacă ajunge și în care mor mulți oameni. Coridorul pornește spre dreapta de la ușa prin care se coboară pe mai multe trepte, așa că aerul nu prea are cum să pătrundă aici. Mulți dintre cei arestați mor mai ales când vine căldura, iar aerul care iese în stradă prin găurile de aerisire ale temniței infectează zona din apropiere. Pentru arestații bolnavi, la parter există un arest anume. Această situație va trebui să fie remediată. În casa de lângă Casieria pentru bancnote se află Casieria Militară. La Poarta Vienei, imediat după ce se intră, în stânga se află o clădire cu un etaj, o

³⁷ În prezent, Piața Libertății.

³⁸ În prezent, la întretăierea străzilor Gheorghe Lazăr și Emanuil Ungureanu.

³⁹ În prezent, Piața Unirii.

⁴⁰ Stefan Avakumović, episcop ortodox sârb al Timișoarei (1801–1822).

⁴¹ În prezent, Piața Libertății.

⁴² În Piața Unirii din prezent.

⁴³ În 1817 comite-suprem de Timiș, cu caracter de substitut, era baronul Gerliczy Mihály (cu acest statut a deținut funcția din 1812 până în 1829).

cazarmă în care este adăpostită o companie. Administratorul cameral locuiește într-o clădire camerală, în care se țin ședințele Administrației Camerale. La școala de fete predă o învățătoare, pe care o plătește orașul. Această învățătoare a venit de la Viena, de la pension, dar spune că nu se poate descurca cu leafa pe care o primește. La Timișoara ar fi necesari ca garnizoană 9.000 de oameni. Dacă Oficiul de aprovizionare ar fi mutat din cazemate, atunci acești oameni ar putea fi adăpostiți bine, la adăpost de ghiulele. Șanțurile cetății sunt pline de nămol, iar cazematele ar trebui să fie căptușite cu zidărie. Toate podurile din cetate sunt într-o stare foarte proastă. Apa potabilă îi poate fi tăiată cetății, iar cei din interior ar trebui să se mulțumească cu apa de băut proastă din fântâni. La iminența unui pericol inamic, inundarea șanțurilor ar trebui să fie făcută din vreme, ca pământul să se îmbibe cu apă. Populația Timișoarei este de 11.000 de suflete. Acum șapte ani erau numai 8.000. Canonicii primesc 1.000 de florini în bani, columniștii⁴⁴ 1.500 de florini. Cu acești bani abia dacă își pot duce traiul. Pentru biserica-catedrală primesc 1.000 de florini. Sub Maria Tereza primeau mai mult. Cu acești bani nu pot întreține clădirea mai ales acum, când are nevoie de reparații. Aici delăsarea este mare. La biserica parohială, la predică asistă adesea doar 30 de oameni. Chiar dacă au fost prezenți la slujbă, acești oameni se fac apoi nevăzuți. La biserica-catedrală, la predică se duc mulți oameni. La fel și la biserica Seminarului, care nu este de fapt a unei parohii, la slujba dumnezeiască iau parte mulți oameni. În această după amiază, trecând prin Poarta Petrovaradinului, ne-am dus mai întâi în Iosefin. Din cetate se ajunge la canalul Bega, care înconjură cea mai mare parte a cetății, la sfârșitul esplanadei⁴⁵, anume de la Poarta Transilvaniei până la Poarta Petrovaradinului. Ieșirea canalului este pe la Poarta Petrovaradinului, iar intrarea pe la Poarta Transilvaniei. Se ajunge la malul drept al canalului, care este de două ori mai lat decât canalul de navigație de la Viena. Este plin de vase, la fel de mici ca vasele de la Viena pentru transportul sării. Apa din canal curge repede. Ne-am deplasat pe malul drept al acestuia. Pe ambele maluri se află case foarte frumoase ale suburbiei Iosefin, precum și depozite

fără etaj și hambare. Am trecut canalul Bega peste un pod. De aici se vede Bega curgând la vale de Timișoara, cale de două mile. Am mai vizitat o parte din această suburbie, unde se află o biserică cu turn, construită din material bun. La capătul suburbiei, unde Magistratul orășenesc a acordat pe străzile de acolo mai multe terenuri pentru ridicarea de construcții noi, într-o casă cu parter și grădină, care îi aparține primarului Timișoarei⁴⁶, se află Casa de educație a [Regimentului] Gyulai. Primarul a cedat cu titlu gratuit această casă cu grădină pe timpul cât ar funcționa acolo Casa de educație. Clădirea are un coridor interior, o cameră mare în care învață copiii, apoi patru dormitoare în care aceștia dorm înghesuiți. Trei camere sunt mai mici. Apoi vine o bucătărie bine amenajată. La Casa de educație sunt doar 39 de băieți. Cu toții arată bine, dar sunt mici de statură. Ei învață în școala din suburbie. Nu scriu deosebit de frumos, dar altfel fac exerciții [militare] și lucrează în grădină. Îmbrăcămintea lor este bună, iar paturile sunt curate. Dimineața primesc pâine, la amiază supă, carne și garnitură, seara supă și pâine. Casa de educație are datorii de cel puțin 800 de florini. Cu toate acestea, profită la folosința grădinii, mare și plăcută, în care se cultivă legumele de care este nevoie. Într-o altă casă cu parter, în aceeași curte, în două camere bune locuiește ofițerul de la Casa de educație. Când se iese din cetate, dincolo de esplanadă, pe malul stâng al canalului Bega, în Iosefin, se află mari depozite de alimente. Vasele nu urcă pe canalul Bega mai departe de Iosefin. De la Casa de educație am trecut apoi esplanada, lăsând în dreapta Maierle [germane]. Acestea sunt formate din case izolate cu grădină. La fel este și suburbia Fabric, în partea stângă a Begăi, ale cărei două brațe se unesc aici formând cursul pe care l-am văzut mai înainte. Trecând un pod peste fiecare din aceste brațe, am ajuns la locul de descărcare a lemnului care îi aparțin Administrației Camerale. Lemnul care îi revine Administrației Camerale este tăiat în pădurile aflate mai sus de Făget, fiind apoi adus cu plutele pe canalul Bega până înainte de Timișoara, acolo unde canalul încă nu se desparte. În locul în care canalul Bega se desface în cele două brațe amintite mai sus a fost pus un baraj din bârne de-a curmezișul peste un braț, iar în fața celui alt s-a amenajat o ecluză cu o poartă de protecție, anume pe brațul din dreapta privind din direcția de curgere a apei. În această ecluză sunt dirijați buștenii opriți de barajul din bârne, iar

⁴⁴ Alți membri ai Capitlului catedral al Cenadului (prepoziți, lectori, cantori, custozi).

⁴⁵ *Esplanada* este un teren lăsat liber dincolo de *glacisul* unei fortificații. *Glacisul* este, la rândul lui, un teren care începe dincolo de valul exterior al fortificației, pe o distanță de circa 200 de metri în jurul acesteia, pe care era interzisă construirea unor clădiri pentru a nu fi împiedicat tirul artileriei din cetate.

⁴⁶ Între 1816 și 1819 primar al Timișoarei a fost Tessényi József.

de aici, plutind pe brațul din dreapta, ajung la locul de descărcare. Aici brațul principal se desparte în patru brațe mai mici, unde lemnul este recuperat. Cele patru brațe se reunesc apoi într-o singură albie. Unul dintre cele patru brațe mici nu mai este folosit, fiind năpădit de lăstăriș, iar celelalte trei brațe sunt blocate cu bârne atunci când nu sunt folosite sau când locurile de descărcare aflate între ele sunt pline cu bușteni. La fel sunt blocate cu bârne și locurile de descărcare, ca buștenii să nu fie luați de apă. Buștenii care ajung sunt trași din apă de mai mulți oameni înșiruiți pe marginea canalului, cu picioarele îndreptate spre acesta. Îi aruncă apoi în spate spre alți oameni, care împing buștenii cu șașurile de o parte – a nu se uita că aceste canale sunt destul de late. În fine, buștenii sunt clădiți în stive, ca lumea. Oamenii care trag buștenii din apă se udă din cap până în picioare. Sunt schimbați la fiecare trei zile. Acești oameni, originari din localitățile camerale [din jurul Timișoarei] lucrează acolo fie în contul roboței sau pentru o plată zilnică de 5 creițari. Ocazional mai primesc și ceva rachiu. La locul de descărcare se află o casă lungă cu parter, în care sunt adăpostiți toți acești oameni. Cu plutele sunt aduși cam 8.000–9.000 de stâneni⁴⁷ de lemn de fag. Stânenul de lemn⁴⁸ le este vândut locuitorilor din Timișoara – ca unor persoane particulare – cu 8 florini, dar garnizoana primește lemnul cu 4 florini stânenul. Lemnul uscat este transportat cu căruțele. Tot lemnul adus este vândut, fiind o binefacere pentru Timișoara. Lângă locul de descărcare a lemnului se află terenul de construcție al Administrației Camerale. Are o suprafață mare, pe care este depozitat și pregătit lemnul pentru lucrările de dulgherie ale Administrației Camerale. Lemnul de construcție este adus din Transilvania, fiind cumpărat de Cămara Ungariei. Am trecut apoi prin suburbia Fabric, care este mai mare decât Iosefinul, dar rău construită. Aici se află, de asemenea, o biserică cu turn, construită din material bun. Pe strada principală pe care am trecut se află case joase, iar în fața lor clădiri și colibe cu acoperișuri cu un singur versant. Pe aici se vând tot felul de lucruri, la fel ca în orașele turcești. Am ajuns apoi la Braseria comunală, o clădire mare înconjurată cu un zid. Într-o parte se află braseria cu două cazane, în care se produc în fiecare an 400 de șarje de bere. La mijloc se află un hambar, iar în spatele acestuia uscătoria de malț. Față în față cu hambarul și pe aceeași linie cu

braseria se găsește instalația de fiert rachiu cu 25 de cazane. Și aceasta este foarte mare. Apoi, față în față cu uscătoria de malț, se află încă o casă, în care sunt cinci cazane în care rachiuul obținut este fiert din nou, precum și un hambar. În spatele acestor două clădiri se găsește o casă cu un etaj, care servește ca locuință funcționarilor și personalului braseriei. Toată activitatea se desfășoară în regie proprie și îi aduce Cămarii Ungariei venituri bune. Braseria își ia apa din canalul Bega aflat în imediată apropiere, cu ajutorul unei roți mari, duble, de care sunt fixate găleți. Din acestea, apa ajunge într-o conductă de lemn prin care curge până la Braserie. Pe malul drept al Begăi se află o moară mare, cu un etaj. La fel ca și clădirile amintite mai sus, este construită din material bun. Lângă moară se află o ecluză cu un stăvilar. Ecluza este manevrată cu ajutorul unui ax aflat deasupra, de care sunt fixate două roți mari, câte una de fiecare parte. Apoi, nu departe de Braserie, se află o moară mare acționată cu ajutorul boilerelor. Are două etaje și este construită din material bun. Este folosită la obținerea uruielii de orz pentru Braserie și pentru instalația de fierbere a rachiuului. În clădirea pătrată se găsesc două mori de măcinat cu piatră. Într-o clădire rotundă aflată alături este o roată mare dispusă oblic, la care sunt înhamăți succesiv patru boi, doi câte doi. Aceștia înaintază mereu în sus, ca și cum ar merge. Dar, deoarece roata este la fel de lată cât cei doi boi, iar podeaua este din scânduri, ea se mișcă în jos prin călcare, animalele rămânând pe loc. Roata pe care calcă boii trebuie însă acoperită neîncetat cu paie, ca animalele să nu alunecă și să nu cadă. La așa ceva este necesar un om, dar în afară de acesta nu mai e nevoie de nimeni pentru a conduce animale. Această roată pune moara în mișcare. La fel ca moara, toate cele amintite sunt de mari dimensiuni și spațioase. Boii sunt adăpostiți într-o clădire lungă din scânduri, acoperită cu stuf, care a fost construită alături. Aici animalele sunt ținute legate. Cu ocazia călcatului, boii se îngrășă, iar paznicii lor fie că îi îngrășă aici, fie pe o pustă camerală aflată în apropiere. Toate aceste stabilimente aduc venituri frumoase. Apoi ne-am dus la turnul de apă, care se află în apropiere. Acesta a fost construit din material bun în timpul împărătesei Maria Tereza, la fel ca și mașina hidraulică. Aici se află sursa Timișoarei cu apă bună de băut. De aici, cu ajutorul unei roți de apă aflate la Bega, a două biele care sunt atașate de acea roată, cu doi cilindri de pompă cu biele verticale, trecând prin două etaje – la fiecare etaj fiind un cilindru –, apa ajunge în conducte de lemn. Sus în turn, apa trece într-un vas mare de lemn, iar de aici, prin țevi de

⁴⁷ Un stânen de lemn de 36 de țoli (grosimea trunchiului) = 3,411 m³; un stânen de lemn de 30 de țoli (grosimea trunchiului) = 2,274 m³.

⁴⁸ Un stânen vienez de lemn de foc = 0,341 m³.

lemn, ajunge în oraș, fiind bună de băut. Conducta este în întregime din țevi de lemn, trece peste Bega pe un arc de lemn și ajunge într-un castel de apă acoperit. S-a avut de grijă ca mașina hidraulică, anume cilindrii, să fie dubli, asta pentru cazul că unul s-ar rupe sau s-ar strica. De asemenea, există și țevi pentru cazul în care rezervorul de sus s-ar umple prea mult. Prin acele țevi apa urmează să fie dusă iarăși jos, în fântână. În cazul în care rezervorul nu ar face față, există un bazin ca o covată, care se află mai sus de țevile care duc apa spre oraș, spre care țevile îndreaptă apa care urcă de la cilindri, în așa fel ca să ajungă totuși în oraș. Dacă roata s-ar strica cumva, există un ax mare, care trece prin tot turnul, fiind pus în mișcare cu ajutorul unor scânduri, asemănător cu o manivelă, iar acesta pune în funcțiune pompele. Chiar dacă s-ar opri una din sursele de apă, totuși ar mai rămâne suficientă apă. De aici, trecând de esplanadă, ne-am dus la Pădurea Verde. Această pădure de 6.000 de iugăre⁴⁹ – socotind iugărul 1.600 de stâneni pătrați⁵⁰ – îi aparține Cămării Ungare și este destinată spre folosul cetății Timișoara, pentru apărarea și fortificarea acesteia. Aici se poate tăia doar cantitatea de lemn care trece dincolo de cea stabilită de Cămara Ungară. În pădure se intră pe o alea principală largă, până se ajunge la un loc întins, de formă circulară, acoperit de o pajiște și înconjurat de pădure. În mijlocul acestei pajiști se află o casă mare de divertisment, cu două etaje. Este cu mult mai mare decât cea din Praterul [de la Viena]. La primul etaj se află o sală mare, pictată frumos, cu balcoane spre exterior. Are alăturate mai multe încăperi în care timișorenii dansează. În această casă locuiește un vânător, dar mai sus sunt și alte case mici, la fel ca aceea de la intrarea în pădure. De la această casă de divertisment pornesc de-a curmezișul pădurii mai multe alei foarte lungi, dar acestea nu sunt curățate. Podurile mici sunt prost întreținute. Pădurea este frumoasă. Aici se vânează cerbi, dar sunt și multe căprioare. Este locul principal de promenadă al Timișoarei. De aici, trecând esplanada, care este mare, lată și acoperită în întregime de iarbă în această parte, am revenit acasă prin Poarta Vienei.

Locul prin care am intrat ieri [în oraș] este prima localitate care poate fi văzută la dreapta de Timișoara. Se numește Mehala și îi aparține orașului. În stânga se află turnul pentru pulbere. Aceasta este depozitată aici în foarte mare cantitate: 16.000 de centenari⁵¹. De asemenea, casa cu grădină, care se află pe dreapta, când se intră în Timișoara, i-a fost

dăruită orașului. Are o grădină foarte frumoasă, iar în jur se află un poligon de tragere. Pe vremuri, casa îi servea președintelui [Administrației imperiale a Banatului]. Șoseaua pe lângă oraș, pe care am călătorit ieri, este pietruită, fiind întreținută în parte de oraș, în parte de comitatul [Timiș]. Orașul este bine pavat.

2. Descrierea Băilor Herculane în jurnalul de călătorie al împăratului Francisc I (1817).

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, *Habsburgisch-lothringische Familienarchive, Hofreisen*, Karton 30, pp. 1802–1822.

Den 3ten 8ber, Hercules-Bäder

Wie man hinkommt über die Cserna-Brücke, links ist ein ebenerdiges kleines Gebäude für Requisiten, welches allein steht, dann ein eben solches, darin die Bäckerey. Die Fleischbank ist in einem hölzernen Gebäude an der Cserna. Dann ist ein 1 Stock hohes schönes Gebäude, des Verwalters Wohnung. Diese hat einen Hof auf 3 Seiten mit Gebäude umgeben. Rückwärts ist ein ebenerdiges frey stehendes Gebäude. Hinter selbem und dem Hause des Traiteurs ist der untere Abhang des Berges, ein gäh abhängiger Garten der zu diesen Häusern gehört. An diesem ist das Haus für die Gäste, 1 Stock hoch, mit einem Balcon auf 4 Säulen, rückwärts ein Hof, gegen diesen eine frey hängende Gallerie mit einem eisernen Gitter, ebener Erde, und im 1ten Stock zum Theil Gänge. Nur rechts, wie man hineinkommt, ist ein großer Saal mit Pfeilern, mitten das Kaffeehaus, darin 2 Billards. Dieses hat einen eigenen Gang von der Gasse. Darneben sind 2 Zimmer und ein kleines Kammerl für die Credenz. Ober selben ist im 1ten Stock der schon vorher beschriebene Saal. Das übrige Haus ist mit guten, schönen Zimmern, gemahlt, sauber eingerichtet, sind aber meist klein. Der Hof hinten ist nicht sehr groß, da daran bald der Berg ist. Am Fuß desselben ist eine Reihe Schupfen mit großen gewölbten Thoren. Dies Gebäude hat ein Arrendator, ein Deutscher, in Pacht, der zugleich Traiteur ist, u. zwar auf 3 Jahre für 8.000 f. jährlich Pachtzins, wofür er mit Ausnahme der Militärgebäude alle andere Gebäude des Bades und Anstalten hat. An diesem Haus sind dann links nebeneinander 2 Kasernen in einer Flucht, ebenerdige, aber vom Boden erhobene Gebäude. In einem ist Platz auf 40, in dem anderen auf 100 Mann, große Zimmern mit Pritschen darin, dazwischen gute Kücheln.

⁴⁹ Un iugăr = 0,575 ha.

⁵⁰ Un stânen pătrat = 3,596 m².

⁵¹ Un centenar = 56,006 kg.

Zu den Eingängen in selbe geht man auswendig, über einige Staffel hinauf. Hinter ihnen, am Berg, sind in ebenerdigen Gebäuden die Latrinen. Der Berg ist hinter allen diesen Gebäuden mit einer Mauer aufgemauert. Im Gebäude für die Gäste kommt aus dem Berg eine starke, reine Quelle heraus. Zwischen diesen Gebäuden und jenen rechts gegenüber ist eine Art Platz. Zuerst ist ein kleines ebenerdiges Haus, Traiteurshaus, dann ein ebenerdiges, eine Stallung, beyde frey stehend, dann eine kleine, runde Kapelle, die katholische Kirche, die frey steht, dann 1 Stock hohes Haus für die Gäste, ganz mit kleinen Zimmern, was man den *Cameraltrakt* nennt. Hinter diesem, an der Cserna, noch ein Trakt, dann, an diesem anstoßend, eines zum Theil mit offenen Bogengängen gegen den Platz. In diesem, was man den *Militärtrakt* nennt, sind im 1ten Stock auch Gastzimmer, ebener Erde Zimmer für Officers. Hinter diesen Häusern läuft die Cserna hart am Fuß der Berge. Nach den Häusern geht eine sehr schöne Fahrtstraße nach den *Hercules-Bädern*, am rechten Cserna-Ufer. An dieser Straße ist Anfangs eine Mauer und auf dem Platz zwischen selben, der Cserna und dem Militärtrakt, ist das *Ludwigs-Bad* in 2 Gebäuden, die tiefer als die Straße liegen. Rückwärts des Militärtrakts, ebener Erde, geht eine Stiege und ein breiter Gang, beyde gedeckt, an der Cserna hinab zu diesen Bädern. Ein Gang ist in dem einen Gebäude was an der Cserna liegt, darin 12 Bäder, jedes in einem Zimmer, im Boden eingegraben, 4eckig, mit Holz ausgefüllt, bey 4 Schuh tief, mit einer hölzernen Stiege die hineingeht. Das Wasser läuft von der Quelle durch eine hölzerne Röhre unter dem Fußboden des Ganges und in jedes Bad. Es ist ziemlich warm. Nebst diesen Bädern ist noch ein größeres für die Officers in diesem Gebäude, dann ein Zimmer, was nicht groß ist, am Anfang des Ganges, um sich aus- und anzukleiden. Parallel mit diesem Gebäude, näher an der Straße, ist ein großes Gebäude, ein einziges großes allgemeines Bad, wie ein Saal. Darin war das Wasser blaulichter. Es ist ebenso wie die anderen gerichtet. Das Wasser dieser Bäder riecht wenig nach Schwefel. Zwischen diesem Bad und der Straße ist ein gepflasterter Platz und ist die Straße aufgemauert. Auf diesem Platz ist unter dem Pflaster die Quelle, die sodann in hölzernen Röhren in die obgenannten Bäder geht. Eine offene Stiege geht auch von dem gepflasterten Platz hinauf zur Straße. Das gemeine Bad hat nebst dem Bad soviel Platz im nämlichen Saal, daß sich die Badenden gemächlich aus- und ankleiden können. Gegen den gepflasterten Platz hat das *Gemeinbadhaus*

ein weit vorspringendes Dach. In den Gängen des *Ludwigsbades* sind mehrere in den Bädern ausgegrabene gut erhaltene Inschriften und Arä eingemauert von Römerzeiten her, die hier gefunden worden und die man in Grisellini beschrieben findet. Von den Bädern zu dem eigentlichen *Hercules-Bad* geht eine prächtige Fahrtstraße am rechten Ufer der Cserna. Theils sind von selber an der Cserna gähe Abhänge mit Bäumen bewachsen, großentheils ist sie aufgemauert. Die Berge links sind gähe Abhänge, hohe Berge mit Wald bewachsen. Auch diese sind großentheils aufgemauert und sind auf selben Fußwege zum Spazierengehen, zum Theil mit Bäumen und Sträuchern ausgesetzt, angebracht, wo auch oben dem einen Gang noch eine 2te Aufmauerung der Berge theilweis stattgefunden hat. Hie und da haben die Spaziergänge Staffeln und sind steinerne Tische mit Bänken von Sandstein, sowie an der Straße steinerne ebensolche und hölzerne Bänke sind. In der Mauer an der Straße, links, sind einige römische hier gefundene Grabsteine eingemauert. Auch ist ein Überbleibsel einer römischen Wasserleitung am Fuß der Berge an der Straße, von selber ein Paar Schuh erhoben. Die Wasserleitung ist wie ein gemauerter Kanal. Eine irdene Röhre sieht man aus dem Berg gegen selbe herausgehen. Mitten in dieser Leitung, am Berg, ist das *Fußbad*, ein Loch mit Steine umfasst, am Fuß des Berges, unter einem hölzernen Dach mit hölzernen Säulen, aber frey. Da sitzt man, mit der Erde gleich, und badet die Füße. Die Quelle läuft in das Loch in 2 hölzernen offenen Röhren aus dem Berg. Dieses Bad ist $\frac{1}{4}$ Stund zu gehen von den Häusern und von da noch weniger zum *Hercules-Bad*. Die Berge links hören sodann auf aufgemauert zu werden und ihre Abhänge enden und ist eine hohe, so wie sie, und steile schroffe Felswand von Kalkstein in dieser, wo es seyn kann, Gebüsch und Bäume. Am Fuß dieser Wand ist das *Hercules-Bad*, ein ebenerdiges langes 1 Stock hohes Gebäude. In dem mittleren ist der Eingang, in dem ebenerdigen, rechts, ist ein großes gutes Zimmer mit Pritschen auf 50 Mann kranke Soldaten, dann ein Waschzimmer, in diesem ein Herd zum Kochen. Dieses Zimmer ist ganz schwarz und rußig. Dann ist ein extra aber ziemlich großes Gemeinbad – alles ebenso wie im *Ludwigsbad* und sauber. In einen Stock hohen Gebäude ist ebener Erde das Reservoir der Quelle, welche sehr heiß ist, zu heiß zum Gebrauch. Dann geht über selbe eine steinerne Stiege in den 1ten Stock, worin ein Vorzimmer und ein Zimmer zum Ausrasten ist, welches aber von allen Seiten Fenster hat. Zwischen dem Gebäude und den Felsen ist

ein leerer Raum. Über diesen geht vom 1ten Stock dieses Gebäudes eine ungedeckte steinerne Brücke zu einem Loch in Felsen. In dieses geht man hinein und da geht in einem Gewölb eine Stiege von mehreren gemauerten Staffeln. Unten theilt sich das Gewölb in 2 Höhlen – rechts eine kleine, worin die Quelle des *Herculis Bad* ist, die sehr stark ist, links eine größere Höhle, worin man stehen und mehrere Personen seyn können. Darin ist die Hitze so, daß man gleich schwitzt. Um dieses Bad gut zu machen, ist der Antrag ein Haus weiter Cserna abwärts zu bauen und das Wasser durch Röhren dahin zu leiten, damit es sich abkühle. In dem Bad ist die hintere Wand der pure Felsen, worin ein von Römerzeiten kleiner Hercules zu sehen ist, von dem das Bad den Namen hat.

Von den *Hercules-Bädern* an gehen die Promenaden, von denen vorhin Meldung geschehen, bis zu den Häusern. Weiter als das Bad hört die Chaussée auf. Das enge Thal der Cserna, zwischen gähen mit Wald bewachsenen und felsigten Abhängen, geht fort an dem rechten Ufer ein Fußsteig, der bey $\frac{3}{4}$ Stunden noch weit geht, wo noch 5 warme Badquellen sind, die aber nicht benützt werden. Die *Hercules-Quelle* hat einen sehr starken Zufluß. Ober dem Bad, einige Minuten, geht an der Felsenwand sichsack⁵² ein Fußsteig hinauf zu der vorhin *Räuber-* nun *Hercules-Höhle* genannt. Deren Öffnung ist ein Spalt in der Felsenwand. Da geht man in selbe hinein und kommt bergab in kleinere Höhlen, die sich rechts und links theilen, wovon jene links eine kleine Öffnung gegen das Cserna-Thal, jene rechts eine große hat, die zum Theil mit einer Mauer verlegt ist, weil man sie im Türkenkrieg vertheidigen wollte. Rückwärts von den kleinen ist eine sehr große Höhle auf mehrere hundert Menschen, aber nicht sehr hoch, oben wie ein gothisches Gewölb, die Wände ziemlich glatt. Von dieser geht eine noch tiefer, nicht hohe und seitwärts kleine, wo man nur hineinkriechen kann. Auch am Gehsteig, wenn man zu selber geht, sind 2 Löcher, worin man die Steine, besonders in einen, wenn man sie hineinwirft, einige Zeit fallen hört. Bis zur Höhle hinauf ist eine kleine $\frac{1}{4}$ tl Stunde zu gehen. Die Wände der Höhle inwendig sind ziemlich glatt, wie mit Laim überzogen. Am rechten Cserna-Ufer sind die Berge, so wie hinter den Häusern des Bades sehr hoch gähe Abhänge mit Wald bewachsen unten, oben Felsenwände mit Gebüsch darauf, wo thunlich, auf diesen oben Föhren und anderer Wald. Ein Reitsteig geht am Fuß dieser

Berge längst der Cserna hinauf gegen die Gränze der Walachey. An diesem Ufer wird gegenüber des *Hercules-Bad* Kalk gebrannt. Die Abstockung dieses Holzes auf diesen Bergen ist eingestellt, damit, da es faules Kalkgebirg ist, es nicht kahl werde und die Cserna verschütte. Es fallen auch immerzu Steinmassen von selben herab. Die Cserna ist ziemlich breit, ein grünes Wasser dessen Bett felsigt ist. Sie sprudelt daher oder fällt über die Felsen. An dem *Cameral-Trakt* ist der Antrag, weil heuer der Zulauf von Gästen so groß war, daß sie zu 3 in einem Zimmer wohnten, ein Gebäude 2 Stock hoch für Wohnungen aufzuführen, wo die katholische Kapelle und das ebenerdige Haus wegkämen. Für dieses Gebäude ist der Überschlag auf 200.000 und einige tausend Gulden in 3 Jahren zu bauen und schon bewilligt. Auch soll eine neue ordentliche katholische Kirche gebaut werden, da wo nun die Bäckerey steht. Dann ist der Antrag, diese samt einem Magazin für Feuerlöschrequisiten die schlecht sind, auf dem linken Ufer der Cserna, bevor man über die Brücke kommt, am Weg zu bauen. Nachmittag fuhren wir zum *Francisci-Bad*. Dieses ist am linken Ufer der Cserna, wo sie sich gegen das rechte und dann wieder gegen das linke zurückdreht und von der dortigen Felsenwand ein ziemlich sanften Erdbach mit Gebüsch und Wald bewachsen hervorgeht. Das Bad ist in einem ebenerdigen Haus, in einem hübschen Zimmer auf zwey Personen zum Darinstehen, auch von Holz ausgefüttert. In diesem Haus ist noch ein großes Zimmer mit Pritschen auf 38 kranke Soldaten, ein kleineres sauberes und ein Wachzimmer mit einem Herd. Waren aber ganz angeraucht. Das Bad steht am Ufer der Cserna, unter selber noch eine eben solche Quelle herausquillt, die aber bey hohem Wasser unter Wasser steht. Das Wasser diese Bades riecht nach Schwefel und ist etwas kühler als das *Badener* Wasser. Dann öffnet sich auf dem linken Ufer, wenn man gegen die Bäder geht, der Terrain. Die Felsenwand macht einen Halbmond, in dessen Mitte eine Kluft ist. Die Abhänge sind unter der Wand niederer und mit Gebüsch bewachsen. In dem Thal ist ein Platz mit Gras und Nußbäumen darauf. Auf diesem ist eine Kegelstatt, ein Schießen mit Bolzbüchsen und eine Schützen. Dann ist eine griechisch nicht-unirte Kirche mit Thurm, mit Pfeilern und Staketen von Holz umgeben, An dem Ufer der Cserna sind Anfangs sanfte Abhänge. Da entspringt ober der Cserna ein gutes Trinkwasser. Dann ist ein hölzernes Dach auf 4 Säulen weiter Cserna aufwärts, in diesem Bänke und ein Tisch von Holz, sowie neben selben. Unter dem Haus sind auch 2 dicke Quellen guten Trinkwassers, die

⁵² Astfel în text, în loc de *zickzack*.

gegen die Cserna herausspringen und die man das *Brünnl* nennt. Neben dem Hause, mehr Cserna aufwärts, quillt eine Quelle unter den Wurzeln eines Nußbaumes heraus. Das soll das beste Trinkwasser seyn. Man behauptet, dieses Wasser sey das nämliche eines Baches der in einem Thal ober der Kluft, eine ½ Stunde ober selber, versinkt. Ober dem nun beschriebenen Platz mit Wasser gehet wieder ein sanfter Abhang, oben mit Wald und Gebüsch, unten mit Gras bewachsen gegen die Cserna hervor. Dieser ist unten abgegraben und da eine römische Münze gefunden worden. An dem Ufer der Cserna ist da eine hohe Mauer und am Weg links ein ebenerdiges gutes Gebäude, eine Stallung. Hinter selber ist von der Mauer an, an der Cserna, ein Platz, dann mehr Cserna aufwärts ist an der Cserna ein anderer Platz gegen selbe mit einer Mauer mit Parapet, aber niedriger als der Platz bey der Stallung. Auf diesem Platz ist in einen steinernen Umfang die Quelle des *Fieberbades*, dann in einem steinernen Viereck in dem Platz eingegraben, ohne Dach, *das Fieberbad*, in welches eine steinerne Stiege, so wie eine auf dem Platze desselben herabgeht. Dieses Bad ist warm. Die Leute baden sich darin im Access des kalten Fiebers und behaupten gesund zu werden. Rechts ist ein Keller in den Berg hinein, auswendig wie ein kleines Haus, mit einem Thor. Dann kommt die Cserna-Brücke, die aus 2 Bögen von Ziegeln gebauet ist, wovon der mittlere Pfeiler auf einem Felsen steht. Sie ist mit Steinen gepflastert und hat steinerne Deckplatten, so wie die Brücke weiter unten über die Cserna, die Brücke bey dem Bad, die noch schöner und höher ist. Diese, wo der Pfeiler ist, wendet sich. Darauf ist bey der Wendung Cserna aufwärts ein Schilderhaus. Wie man über die Brücke kommt, ist unten an der Cserna, an ihrem rechten Ufer an der Brücke, ein ebenerdiges Gebäude, gegen die Cserna ein offener Gang mit gemauerten Säulen. An diesem ein kleineres, dann ein größeres Bad mit einer hölzernen Wand getheilet, das Bad mit Holz gefüttert, so wie die Wände da von Holz sind. Dieses Bad heißt *das kalte Gliederbad* und ist kälter als die andern. Wenn man über die Brücke Cserna abwärts geht, so ist ein guter Fußsteig an den dortigen mit Wald bewachsenen Bergabhängen. Zuerst an der Brücke, am rechten Ufer, unter selber, sieht man die Überbleibsel römischer Bäder, wo man große Ziegel mit Inschriften, runden und kegelförmigen Röhren, auch runde Ziegel findet. An dem Rand eines dieser Badüberbleibsel sind an der Wand aufrechte 4eckige Röhren, mehrere Röhren übereinander *en quinconce*, von jeder anderten Röhre

eine Öffnung zu den Röhren der unteren Reihe. Wenn man aber weiter abwärts geht, so sind an der Cserna, am Ufer mehrere Quellen, die unter einem ausgehöhlten Felsen und Felsenstücken entspringen. Diese setzen Schwefel und (...) ⁵³ wie Stalaktiten an und sind so warm, daß man die Hand an die Felsen nicht halten kann. Unter diesen ist ein 1 Stock hohes Haus gebauet an der Cserna. Darin sind 6 Zimmer: die 3 ersten ein Gemein-, 2 einzelne Bäder, warmes Gliederbad, dann 2 einzelne, ein Gemeinbad, Kalkbad – alle sehr warm und sehr sauber, die Bäder mit Holz eingefasst. *Das warme Gliederbad* hat seinen Ursprung auf dem Gehsteig, ist umfasst und mit einem hölzernen Thürl gedeckt. *Das Kalkbad* hat 34 Schritte davon seinen Ursprung in einem Loch im Felsen, was mit einem Gitter und einem hölzernen Thürl versperrt ist. Die Thürl sind beyde mit Schwefel belegt. *Das Kalkbad* heißt es, soweit das Wasser weich ist. In dem Berg ist gegenüber dieser Bäder ein hölzernes Dach auf Säulen und dabey ein Loch in den Felsen, was man *Schwitzloch* heißt, nun aber zu nichts dient.

Wenn man auf den Fußsteig weiter abwärts geht, kommt man zu einer *Moschie* ⁵⁴, die dem Traiteur des Bades gehört. Dann werden die Bergabhänge am rechten Ufer etwas sanfter und ist da eine dem Traiteur gehörige mit einem Zaun umgebene Wiesen. Dann werden die Abhänge wieder gäher und kommt man zum sogenannten *Augenbad*, wo aus einem kleinen Gebäude von Mauern, was mitten einen Einschnitt hat, aus einer Rinne von Holz das Wasser herausgeht, was von einer Quelle die da ist und aus einer Röhre im Berge zusammenkommt. Das Gebäude hat ein Dach auf 2 Säulen von Holz. Das Wasser läuft in eine kleine Grube. Unter dem Gebäude laufen aus den Felsen an der Cserna noch 2 Quellen heraus – eine noch ober dem Gebäude, welche nicht benützt wird. Dieses Wasser ist warm und die Menschen die schwache Augen haben baden sich darin die Augen. Dieses Bad ist ein wenig ober dem *Francisci-Bad*. Hier im Bad ist ein Militär-Commandant, Oberstlieutenant Wollzogen, der nur im Sommer da ist. Die Badezeit ist vom halben Juny bis Ende 7ber. Dann ist hier ein Arzt, ein Verwalter, die beyde Winter und Sommer hier sind. Ein Militär-Apotheker-Subject kommt mit den Medicamenten vom Militär aus während des Sommers hierher aus Temesvar. Die Gränzer und das Militär zahlen nichts für die Bäder. Die übrigen Gäste müssen dafür zahlen.

⁵³ Loc lăsat liber în manuscris.

⁵⁴ Astfel în text.

Nebst den beschriebenen sind noch in der Cserna mehrere unbenützte Quellen. Eine von reinem Wasser zum Trinken kommt aus dem Berg in einer Rinne, am rechten Cserna-Ufer, gleich ober der Brücke an der Straße.

Traducere

3 octombrie [1817], Băile Herculane.

De cum ajungi aici trecând podul peste Cerna⁵⁵, în stânga se află, izolată, o clădire mică pentru unelte, care are doar parter. Apoi mai este una asemănătoare, în care este brutăria. Măcelăria se află într-o clădire din bârne, pe malul Cernei. Într-o clădire frumoasă cu un etaj este locuința administratorului. Aceasta are o curte înconjurată pe trei laturi cu clădiri, iar în partea din spate se află, izolat, una care are numai parter. În spatele acesteia și a casei celui care ține restaurantul, la poalele muntelui, este o grădină care este în pantă și aparține de aceste case. Alături se află casa pentru oaspeți, cu un etaj și un balcon susținut de patru coloane. În spate este o curte, iar spre aceasta duce o galerie cu un grilaj de fier, care e atașată separat, anume la parter, în vreme ce la primul etaj se află coridoare în unele părți. Când intri, în dreapta, se află o sală mică cu stâlpi, iar în mijloc cafeneaua cu două mese de biliard. Sala mare are un coridor propriu care duce la stradă. Alături de sală sunt două camere și o cămaruță pentru dulapurile de bufet. Deasupra acestei cămaruțe, la primul etaj, se află sala deja descrisă. Restul casei are camere bune și frumoase, zugrăvite și aranjate frumos, doar că cele mai multe sunt mici. Curtea din spate nu este foarte mare, deoarece muntele este foarte aproape. La poalele acestuia sunt mai multe șoproane cu porți mari, boltite. Această clădire este luată în arendă de un neamț, care este în același timp administratorul restaurantului. Arenda anuală e de 8.000 de florini, iar contractul de arendă este pe 3 ani. În schimbul sumei plătite, arendașul dispune de toate celelalte clădiri și utilități de la Băile Herculane, cu excepția edificiilor militare. În stânga acestei case se află, una lângă cealaltă, două cazărmi care au numai parter. Clădirile lor se ridică însă ceva mai mult de la pământ. Într-o cazarmă este loc pentru 40 de oameni, în cealaltă pentru o sută. Oamenii dispun acolo de camere mari cu priciuri, iar între camere se află niște bucătărioare bune. Pentru a intra în cazărmi se ajunge din afară, urcând câteva trepte. În dosul cazărnilor, lipite de munte, în niște clădiri aflate la nivelul solului, se găsesc latrinele. În spatele tuturor acestor clădiri se

înalță un zid orientat spre munte. În clădirea pentru oaspeți, din munte izvorăște cu putere o apă curată. Între aceste clădiri și cele aflate peste drum, în dreapta, se află un fel de piață. Mai întâi e o casă mică, doar cu parter, unde se află restaurantul. Apoi e altă clădire, un grajd. Amândouă nu sunt împrejmuite. Urmează o capelă mică, rotundă, care este biserica catolică. Nici aceasta nu este împrejmuită. Apoi vine o casă cu un etaj, pentru oaspeți. Are numai camere mici. Se numește *Tractul cameral*. În spatele acestuia, la Cerna, se află încă un tract, iar lipit de acesta o clădire care are, în parte, arcade deschise spre piață. În această clădire, care se numește *Tractul militar*, la primul etaj se află camere pentru oaspeți, iar la parter camere pentru ofițeri. În spatele acestor case, foarte aproape de poalele munților, curge Cerna. Dincolo de case, pe malul drept al Cernei, spre *Băile lui Hercule* duce o șosea foarte frumoasă. La începutul acestei șosele se înalță un zid. Pe locul dintre Cerna și *Tractul militar*, în două clădiri aflate mai jos de șosea, se află *Baia Ludwig*. Din spatele *Tractului militar* pornesc o scară și un coridor lat, ambele acoperite, care duc pe Cerna în jos la această baie. Un coridor se află în clădirea de pe malul Cernei. Aici sunt 12 băi, fiecare în câte o cameră, adâncite, de formă pătrată și căptușite cu scânduri. Adâncimea lor este de cam 4 picioare⁵⁶. Au trepte de lemn, pe care se intră în baie. De la izvor, apa curge printr-o conductă de lemn, pe sub podeaua coridorului, în fiecare baie. Apa este destul de caldă. Lângă aceste băi, în aceeași clădire, este o baie mai mare pentru ofițeri. Alături, la începutul coridorului, este o cameră, deloc mare, pentru dezbrăcare și îmbrăcare. Paralel cu această clădire și mai aproape de șosea se înalță o clădire mare, o singură baie mare, comună, asemenea unei săli. Aici apa este de culoare albastru deschis. Baia este amenajată la fel ca celelalte. Apa acestor băi are un miros ușor de sulf. Între această baie și șosea se află o piață pavată, iar șoseaua are ziduri de sprijin. În această piață, sub pavaj, se află izvorul care curge prin conducte de lemn spre băile amintite mai înainte. De la piața pavată spre șosea duce o scară descoperită. Pe lângă baia propriu-zisă, în *Baia comună* aflată în aceeași sală este loc suficient pentru dezbrăcarea și îmbrăcarea adăpostită a celor care se îmbăiază. *Baia comună* are un acoperiș cu mult ieșit în afară spre piața pavată. În coridoarele *Băii Ludwig* sunt incastrate mai multe inscripții și *tabule votive* din epoca romană. Sunt bine păstrate și au fost găsite aici, la băi. Acestea sunt descrise

⁵⁵ Este așa-numitul *Pod Roșu*.

⁵⁶ Un picior vienez = 0,313m.

de Grisellini⁵⁷. De la băi până la *Băile lui Hercule* propriu-zise duce o șosea splendidă aflată pe malul drept al Cernei. Șoseaua trece în unele locuri pe lângă râpe abrupte aflate la malul Cernei. Este umbră de copaci și cea mai mare parte a ei este susținută de ziduri de piatră. În stânga sunt râpe abrupte și munți înalți acoperiți de pădure. Și aici sunt mari porțiuni cu ziduri de susținere și poteci pentru plimbare. Aceste sunt străjuite în anumite părți de pomi și tufșuri. Mai în sus, printr-un coridor, se ajunge la un al doilea zid de sprijin în munte, care este doar parțial construit. Ici și colo, cel care se plimbă dă de scări de piatră și de bănci din gresie, la fel cum pe șosea sunt mese tot de piatră și bănci de lemn. În zidul de la șosea, în stânga, sunt încastrate câteva pietre funerare romane, care au fost găsite aici. De asemenea, la poalele de la șosea a muntelui, câteva picioare mai sus, se văd resturile unui apeduct roman. Acest apeduct este asemănător cu un canal zidit. Se vede cum din munte iese o țeavă din lut ars în direcția apeductului. La mijlocul apeductului, lipit de munte, se află *Baia pentru picioare*. Este o gaură aflată la poalele muntelui și îngădită cu pietre. Are un acoperiș de lemn așezat tot pe stâlpi de lemn. Totul este în aer liber. Aici te așezi pe pământ și îți îmbăiezi picioarele. Izvorul curge din munte în gaură prin două țevi de lemn. Această baie este la un sfert de oră de mers de la case, iar de aici mai este puțin până la *Băile lui Hercule*.

După o porțiune scurtă, munții aflați în stânga nu mai sunt susținuți printr-un zid. Panta lor se sfârșește și locul este luat de un perete înalt, abrupt și prăpăstios din piatră de var. Acolo unde este loc, în acest loc se pot vedea tufe și arbori. La poalele acestui perete sunt *Băile lui Hercule*. Este o clădire lungă și înaltă, cu un etaj. Intrarea se află la mijloc. În dreapta, la parter, este o cameră mare și bună, cu priciuri pentru 50 de soldați bolnavi, apoi o spălatorie cu un cuptor pentru fiert rufe. Această cameră este complet afumată și plină de funingine. Urmează o baie separată destul de mare și o baie comună mare, totul fiind la fel și curat ca la *Baia Ludwig*. Într-o clădire cu un etaj, la parter, se află rezervorul izvorului. Apa este foarte fierbinte, mult prea fierbinte pentru a fi folosită. Pe deasupra rezervorului duce o scară de piatră la primul etaj. Aici se află o anticameră și o cameră pentru odihnă. Între clădire și stâncă este un spațiu gol. Peste acesta, un pod de piatră neacoperit duce de la primul etaj al acestei clădiri la o gaură în stâncă. După

ce intri acolo, pornește, boltită, o scară cu mai multe trepte de zidărie. În partea de jos, bolta ajunge la două peșteri: una mică în dreapta, unde se află izvorul *Băilor lui Hercule*. Izvorul este foarte puternic. În stânga se află o peșteră mai mare, în care se poate sta în picioare. Acolo încap mai multe persoane. Căldura de aici este așa de mare, că începi să transpiri imediat. Pentru a îmbunătăți această baie, s-a propus construirea unei case mai în jos pe Cerna, apa urmând să fie adusă până acolo prin conducte, pentru a se răci. În baie, perețele din spate este de-a dreptul stâncă, în care se poate vedea un Hercule mic, dăltuit încă pe vremea romanilor. Băile își au numele de la acest Hercule. De la *Băile lui Hercule* pornesc spre case drumurile de promenadă care au fost amintite mai înainte. Dincolo de băi, șoseaua își are capătul. Valea strâmtă a Cernei continuă printre prăpastii acoperite de pădure și povârnișuri stâncoase. Pe malul drept, cam după trei sferturi de oră de mers, este o potecă pe care se ajunge la cinci izvoare calde, care nu sunt însă folosite. *Izvorul Hercule* are un debit foarte mare. Câteva minute mai sus de băi, o potecă urcă în zig-zag de-a lungul peretelui stâncos la *Peștera lui Hercule*, care se numea mai înainte *Peștera Hoților*. Intrarea acesteia este o crăpătură în peretele stâncos. După ce intri și cobori, ajungi la niște peșteri mai mici, aflate în dreapta și în stânga. Cea din stânga are o deschizătură mică spre valea Cernei, iar cea din dreapta o deschizătură mare, blocată parțial cu un zid, asta fiindcă în timpul războiului cu turcii⁵⁸ se intenționase apărarea acestei peșteri. Dincolo de deschizătura mică se află o peșteră foarte mare, în care încap mai multe sute de oameni. Nu este foarte înaltă, iar partea de sus se aseamănă cu o boltă gotică. Pereții sunt destul de netezi. De aici, ceva mai în adâncime, este o altă peșteră, care se află lateral. Este mică și puțin înaltă, iar în interior poți ajunge doar târâș. Și pe poteca de acces sunt două găuri în care, dacă arunci pietre, le vei auzi cum cad, mai ales în cazul uneia dintre ele. Drumul până în peștera de sus îți ia cam un sfert de oră. În interior, pereții peșterii sunt destul de netezi, fiind parcă acoperiți cu lut. Pe malul drept al Cernei, la fel ca în spatele caselor de la băi, munții sunt foarte înalți și abrupti, povârnișurile acoperite de pădure, iar pereții de stâncă de tufșuri. Acolo unde este cu puțință, cresc pini și alți arbori. La poalele acestor munți, de-a lungul Cernei, urcă un drum de călărie spre hotarul cu Țara Românească. Pe acest mal al Cernei, față în

⁵⁷ Vezi Franz Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, partea a I-a, Viena (1780), 265–278.

⁵⁸ Este vorba de războiul austriaco-turc care s-a purtat, în 1788–1789, în mare parte în zona Banatului de munte, în mod deosebit la Orșova, Mehadia și Caransebeș.

față cu *Băile lui Hercule*, se arde var. Tăierea arborilor pe acești munți a fost interzisă, deoarece dacă ar fi dezgoliți ar ajunge la Cerna, pe care – fiind din piatră moale de var – ar astupa-o. Oricum, din când în când în Cerna tot cad pietre din acei munți. Aici Cerna este destul de lată și apa e verzuie. Albia este plină de pietre, așa că se prăvălește și se năpustește peste stânci. Deoarece în acest an afluența de oaspeți la *Băile Herculan*e a fost atât de mare, că trei persoane au fost nevoite să locuiască într-o cameră, s-a propus ca la *Tractul cameral* să fie construită o clădire cu două etaje pentru cazare. În acest caz ar urma să dispară capela catolică și clădirea cu parter. Devizul, care este de 200.000 și câteva mii de florini, a fost deja aprobat, pentru ca această clădire să fie construită în trei ani. De asemenea, urmează să se construiască o nouă biserică catolică, așa cum se cuvine, anume în locul în care se află acum brutăria. S-a mai propus, ca brutăria și un depozit pentru uneltele de stins focul care nu mai corespund, să fie construite pe malul stâng al Cernei, la drum, înainte de pod. După amiază ne-am dus la *Baia Francisc*. Aceasta se află pe malul stâng al Cernei, în locul în care râul o cotește spre dreapta, iar apoi din nou spre stânga, acolo de unde începe de la peretele de stâncă o pantă destul de lină, pe care cresc tufișuri și arbori. Baia se află într-o clădire cu parter, într-o cameră cochetă, în care e amenajat loc pentru două persoane. Scalda este îmbrăcată cu scânduri. Clădirea mai are o cameră mare cu priciuri pentru 38 de soldați bolnavi, de asemenea o cameră mai mică, curată și o cameră de gardă. Toate sunt însă afumate. *Baia Francisc* se află pe malurile Cernei. Mai jos de ea este un povârniș lin, iar Cerna este plină de stânci. Acolo se află un izvor asemănător, care este însă acoperit de apă atunci când cresc. Apa de la această baie miroase a sulf și este ceva mai rece decât cea de la Baden⁵⁹. Mergând apoi spre băi pe malul stâng, terenul devine mai lat. Peretele de stâncă face un semicerc în mijlocul căruia se află o despicătură. Povârnișurile sunt mai domoale pe lângă peretele de stâncă, fiind acoperite de tufișuri. În vale se află un loc cu iarbă și nuci. Aici se află o popicărie, un loc de tir cu arcul și cu pușca. Apoi ajungi la biserica greco-neunită, care are un turn și este împrejmuită de stâlpi și un gard cu pari de lemn. La început, pe malurile Cernei povârnișurile sunt line. Aici se află, mai sus de Cerna, un izvor cu apă bună de băut. Apoi, mergând pe Cerna în sus, sub un acoperiș de lemn așezat pe patru stâlpi, sunt bănci și o masă din lemn, chiar lângă acoperiș. Sub acesta

se află două izvoare puternice cu apă bună de băut. Acestea izvorăsc din Cerna și sunt numite *izvorașele*. Lângă acel acoperiș, pe Cerna în sus, de sub rădăcinile unui nuc, țâșnește un alt izvor. Se zice, că apa de aici ar fi cea mai bună de băut. Se afirmă, că ar fi apa unui pârau care se pierde într-o vale aflată la o jumătate de oră mai sus de o râpă. Mai sus de locul tocmai descris se află un povârniș lin spre Cerna, pe care crește pădure și tufăriș în partea de sus și iarbă în partea de jos. Aici, în această parte de jos s-a săpat și a fost găsită o monedă romană. La malul Cernei se ridică un zid înalt, iar pe drum, în stânga, o clădire bună cu parter, care este folosită ca grajd. În spatele acestuia, de la zidul Cernei în sus, este un loc liber. Urmează un altul la fel, separat de râu printr-un zid cu parapet. Locul se află însă mai jos decât cel de la grajd. Aici, într-un ancadrament de piatră se află izvorul *Băii pentru friguri*. Acesta este un pătrat de piatră și nu este acoperit. Asta este *Baia pentru friguri*, la care duce o scară de piatră, după cum alta, la fel, coboară de la locul unde se află. Această *Baie* este caldă. Oamenii se îmbăiază aici când au accese de friguri și spun că se fac bine. În dreapta, în munte este săpată o pivniță. Din afară arată ca o casă mică. Are o ușă. Apoi vine podul peste Cerna, cu două arcuri zidite din cărămidă. Pilonul din mijloc se află pe o stâncă. Podul este pavat cu pietre și are plăci de acoperire tot din piatră. În schimb podul peste Cerna aflat mai jos, podul de la băi, este și mai frunos și mai înalt. Acesta are un arc sprijinit pe un pilon. De la acel arc, pe Cerna în sus, se află o gheretă. Trecând podul, jos la Cerna, pe malul stâng, lângă pod, se află o clădire cu parter. Spre Cerna duce un coridor deschis cu coloane de zidărie. În imediată apropiere se află o baie mai mică și o alta mai mare, care sunt despărțite de un perete din scânduri. Scalda este podită cu scânduri, iar pereții sunt tot din lemn. Această baie se numește *Baia rece pentru mădulare*. Este mai rece decât celelalte. Dacă treci în jos podul peste Cerna dai de o potecă bună pe povârnișurile de munte acoperite de pădure. Lângă pod, dar și sub el se văd vestigiile unor băi romane. Acolo se găsesc cărămizi mari cu inscripții, conducte rotunde și conice, ba chiar și țigle rotunde. La marginea unuia din vestigiile acestor băi, la un perete vertical, se văd țevi cu secțiunea pătrată, mai multe țevi așezate în stivă, unele peste celelalte, iar la fiecare a doua țeavă una din deschideri este îndreptată spre țevile din rândul de jos. Mergând pe Cerna în jos, dai de mai multe izvoare care țâșnesc dintr-o stâncă scobită și din crăpăturile stâncilor. Aceste izvoare depun sulf și

⁵⁹ Este vorba de localitatea balneară *Baden bei Wien*.

(...) ⁶⁰ ca niște stalactite. Apa este atât de caldă, că nu poți ține mâna pe stâncă. Mai în jos, pe malul Cernei a fost construită o casă mare cu un etaj. Are șase camere. Primele trei sunt folosite ca baie comună, iar două sunt băi individuale. Apoi e *Baia caldă pentru mădulare*, cu două calde individuale și o baie comună, precum și *Baia de var*. La toate acestea apa este foarte caldă și foarte curată, iar scaldele sunt podite cu scânduri. Apa de la *Baia caldă pentru mădulare* izvorăște din dreptul unei poteci. Baia este împrejmuată și are o ușiță de lemn. Izvorul *Băii de var* se află la o depărtare de 34 de pași, într-o gaură în stâncă, loc care a fost blocat cu un grilaj și o ușiță de lemn. Ambele ușițele sunt acoperite de sulf. Se numește *Baia de var* fiindcă apa este „moale”. Pe dealul din fața acestei băi se află un acoperiș pus pe patru stâlpi. Aici este o gaură în stâncă numită *Gaura pentru asudat*. Acum nu servește la nimic.

Coborând pe potecă, se ajunge la o *moșie* ⁶¹, care îi aparține arendașului restaurantului Băilor. Pe malul drept, pantele munților devin mai line. Aici se află o pășune înconjurată cu gard. Îi aparține tot arendașului restaurantului. După asta pantele sunt iarăși mai abrupte și se ajunge la așa-numita *Baie pentru ochi*.

Aici, într-o clădire mică din zidărie, cu o deschidere la mijloc, curge apă pe un jgheab de lemn. Aceasta izvorăște printr-o țeavă înfiptă în munte. Clădirea are un acoperiș care se sprijină pe doi stâlpi de lemn. Apa se scurge într-o groapă mică. De sub clădire mai țâșnesc în direcția Cernei încă două izvoare. Unul, aflat mai sus de clădire, nu este folosit. Apa de aici este caldă, iar oamenii cu suferințe de ochi îi spală aici. Această baie este ceva mai sus decât *Baia Francisc*.

Aici, la *Băi*, se află un comandant militar, anume locotent-colonelul Wollzogen, care rămâne doar pe timpul verii. Perioada de băi ține de la jumătatea lunii iunie până la sfârșitul lui septembrie. Tot aici mai sunt un medic, un administrator, care rămân aici amândoi pe timpul verii și iernii. În timpul verii, de la Timișoara vine încoace un farmacist militar cu medicamentele pentru militari. Grănicerii și militarii nu plătesc nimic pentru băi. Ceilalți oaspeți trebuie să plătească. Pe lângă izvoarele descrise, în valea Cernei se află mai multe izvoare care nu sunt folosite. Unul, care are apă curată pentru băut, vine din munte pe un jgheab. Se află pe malul drept al Cernei, în imediata apropiere de podul aflat cel mai sus, la drum.

⁶⁰ Loc lăsat liber în manuscris.

⁶¹ Astfel în text: *Moschie*.